

Az erkölcsi tudat természete. *

eladatunkat befejeztük. Néhány szóval akarjuk csak még hangsúlyozni az erkölcsi tudatra vonatkozó elméletünk fővonásait s rámutatni némely általános következtetésre, melyeket annak fejlődésére nézve vonhatunk. Az erkölcsi eszmék eredetére vonatkozó tanulmányunk három főrésze oszlik. Mivel az erkölcsi eszméket erkölcsi ítéletek fejezik ki, megvizsgáltuk az ilyen ítéletek állítmányainak s alanyainak általános természetét, épúgy mint erkölcsi értékelését a magaviselet azon fontosabb ágainak, melyekkel az emberiség erkölcsi tudata foglalkozik. S mindegyik esetben célunk nemcsak a megfigyelésünk tárgyát képező jelenség leírása vagy elemzése volt, hanem annak megmagyarázása is.

Felállítottuk azon elméletet, hogy az erkölcsi fogalmak, melyek az erkölcsi ítéletek állítmányát képezik, végeredményben erkölcsi érzelmekben lelik alapjukat és hogy lényegileg bizonyos jelenségek felháborodást vagy helyeslést keltő tendenciáinak

* Ezek a fejtegetések szerző konklúzióit képezik, melyekkel *The Origin and development of the moral ideas* c. nagy munkájának pár hónappal ezelőtt megjelent II. kötetét (London, Macmillan & Co., 1908.) berekesztette. Bár e nagyjelentőségű munkára még részletesen vissza fogunk térni, mégis súlyt helyezettünk arra, hogy legalábbb végső eredményeit egész terjedelemben mutassuk be olvasóinknak. Ez a mű ugyanis páratlanul áll a világirodalomban abban a tekintetben, hogy soha még író nem dolgozott az induktív adatok ekkora tömegével erkölcsi elmélete megalapozásán. *A szerk.*

általánosításai. Ennélfogva szükséges volt megvizsgálni ez érzelmek természetét és eredetét és ezután meggondolni ezeknek a különböző erkölcsi fogalmakhoz való viszonyát.

Azt találtuk, hogy az erkölcsi érzelmek az érzelmek egy szélesebb köréhez tartoznak, melyeket *retributív* érzelmeknek nevezhetünk; hogy az erkölcsi rosszalás a neheztelés egy faja, mely a haraggal s bosszúval rokon, s hogy az erkölcsi helyeslés valami jóakarató retributív érzélem, mely a hálával rokon. Ugyanakkor azonban abban különböznek a rokon nem-erkölcsi érzelmektől, hogy érdek nélkül valók, látszólag pártatlanok és általános ízűek. Ami a retributív érzelmek eredetét illeti, feltehetjük, hogy a létért való küzdelemben a természetes kiválasztás útján jöttek létre; úgy a neheztelés, mint a jóakarató retributív érzélem oly lelkiállapotok, melyek az őket érző egyén érdekeinek előmozdítására hajlanak. E magyarázat vonatkozik az erkölcsi érzelmekre is, amennyiben azok retributívák: megfejtí az erkölcsi rosszalás ellenséges magatartását a fájdalom okával szemben és az erkölcsi helyeslés barátságos magatartását az öröm okával szemben. Retributív érzelmeink mindig magunk-érezte fájdalmakkal vagy örömmel szemben való reakciók; ez áll épúgy az erkölcsi érzelmekről, mint a bosszúról és a háláról. De hogy magyarázzuk meg az erkölcsi érzelmek azon elemeit, melyek által különböznek azok más, nem-erkölcsi retributív érzelmektől? Először is, miért érezzük mi, egészen érdek nélkül, hogy a fájdalom felháborodást szül, ha az szomszédunkat éri is és az öröm helyeslést hoz létre, ha más látja is hasznát?

Észrevettük, hogy az altruisztikus érzéssel párosult rokonszenv — rokonszenv a szó közönséges értelmében — érdek nélküli retributív érzelmek előidézésére tendál. Az összes állatfajoknál, melyeknél altruisztikus érzést találunk bármilyen alakban, biztosan megtaláljuk kísézőül a szimpatikus neheztelést. És ez az érzés érdek nélküli jóakarató retributív érzélemet is keltethet, bár könnyebben indíttatik meg a fájdalom, mint az öröm látása által és bár a szimpatikus retributív jóakarát hatalmas ellenfélre talál az irigység érzésében. Ezenfelül a szimpatikus retributív érzelmek nemcsak szimpatikus fájdalomra vagy öröme következő reakciók lehetnek, hanem közvetlenül is létrejöhetnek a neheztelés, vagy a retributív jóakarát jeleinek föliserése folytán. Büntetések és jutalmak az őket szülő érzelmek újból való létrehozására hajlanak és a nyelv retributív érzelmeket közöl elítélő és dicséző kifejezések által. Végre vannak oly esetei

az érdeknélküli retributív érzelmek, hol a szimpátiának egyáltalában nincsen szerepe: szentimentális ellenszenvek és vonzódások, melyek egészen érdek nélkül valók.

Így tehát különböző forrásai lehetnek az érdeknélküli retributív érzelmeknek. De hogy magyarázzuk meg azt a tényt, hogy az érdeknélküliség, látszólagos pártatlansággal és bizonyos általános ízzel együtt, oly karakterisztikum lett, mely az úgynevezett erkölcsi érzelmeket más retributív érzelmektől megkülönbözteti? E kérdésre következőképen válaszoltunk: A társadalom a bölcsője az erkölcsi tudatnak. Az első erkölcsi ítéletek nem elszigetelt egyének magánérzelmeit fejezték ki, hanem az egész közösségeit. A közfelháborodás prototípusa az erkölcsi rosszalásnak, a közhelyeslés prototípusa az erkölcsi helyeslésnek. És e közérzelmeket általánosság, egyéni érdeknélküliség és látszólagos pártatlanság jellemzi.

Az erkölcsi érzelmek az erkölcsi fogalmak nagy sokaságát hozzák létre, melyek különbözőképen vannak összekötetésben az őket szülő érzelmekkel. Így erkölcsi rosszalás van a rossz, bűn, gonosz, kötelesség, helyes és jogos, az igazság és igazságtalanság fogalmainak gyökerében, míg erkölcsi helyeslés vezetett a jó, az erény és érdem fogalmaihoz. Különösen alapvető fontossággal bírt egész vizsgálódásunkra a kötelesség képzete igazi tartalmának a fölismerése. Ha e fogalom elemezhetetlen volna, mint ahogy sokszor föltűntették, úgy nézetem szerint minden az erkölcsi eszmék eredetének és fejlődésének megmagyarázására irányuló kísérlet hiábavaló fáradság lenne.

Az erkölcsi ítéletek állítmányairól áttértünk azok alanyainak a vizsgálására. Általánosságban szólva, ilyen ítéletek vonatkozhatnak magaviseletre vagy jellemre, miközben, az erkölcsi ítélet beható és felvilágosult voltával arányban, tekintetbe vétetnek a magaviseletet és jellemet összetevő különböző elemek. Csak tudatlanságnak, vagy kellő meggondolás hiányának tulajdonítható, ha, amint az gyakran megtörténik, erkölcsi értékeléseket a cselekvő akaratától teljesen független külső körülmények befolyásolnak; ha oly egyéneket, kik saját tettük helyes vagy helytelen voltát felismerni képtelenek, mint felelős lényeket kezelnek; ha az indító okokat, részben vagy egészben, nem veszik figyelembe; ha kevéssé nyomnak a latban a tartózkodások a tettekhez viszonyítva; ha az előrelátás vagy önuralom hiányától eltekintenek, midőn hatásuk eléggé távoli. Azt is megtudtuk magyarázni, hogy miért mondanak erkölcsi ítélete-

ket magaviseletről és jellemről. Ez azon tényből ered, hogy erkölcsi ítéletek erkölcsi érzelmekből fakadnak; hogy az erkölcsi érzelmek retributív érzelmek; hogy a retributív érzelem a léleknek jóakarátú, vagy ellenségesen visszaható magatartása a fájdalom vagy öröm okának tekintett élő lényvel (vagy olyan valamivel, melyet élő lényként nézünk) szemben; és hogy élő lényt csak annyiban tekintjük az öröm vagy a fájdalom igazi okának, amennyiben föltehetjük, hogy ez érzést akarata által okozta. A legnagyobb fontosságú azon körülmény, hogy nemcsak erkölcsi, de nem-erkölcsi retributív érzelmeket is érzünk olyan jelenségekkel szemben, melyek általános természetükre nézve tökéletesen hasonlóak azokhoz, melyekről erkölcsi ítéletet mondunk. Hogy magyaráznók meg e feltűnő megegyezést, ha az erkölcsi ítéletek nem gyökereznének érzelmekben s az erkölcsi érzelmek nem lennének a hálával és bosszúval rokon retributív érzelmek?

Az erkölcsi fogalmakra és érzelmekre vonatkozó elméletünket továbbá még egy igen széleskörű ténycsoport támogatja. A magaviselet azon különleges módjainak vizsgálatánál, melyek erkölcsi értékelés alá esnek, valamint amaz ítéletek megvitatásánál, melyeket különböző népek különböző korokban azokra kimondottak, ez elméletre gyakran volt szükségünk, hogy megmagyarázza az előttünk fekvő adatokat. Megjegyzésre méltó, hogy ép azon tettek, tartózkodások és mulasztások, melyek mint helytelenek elítéltek, többnyire haragot és bosszúérzést hoznak létre, míg azon tettek és tartózkodások, melyek mint erkölcsileg jók dicsértetnek, többnyire hálát hoznak létre. Ez a megegyezés ismét kétségtelenül tanúsítja úgy az erkölcsi fogalmak érzelmi alapját, mint az erkölcsi érzelmek retributív jellegét. Ekként az első részben levont következtetések nemcsak magyarázatára szolgálnak a másik két részben említett tényeknek, hanem e tények egyszersmind igen megerősítik ezeket az eredményeket. Minden kísérlet, mely az erkölcsi tudat természetének és eredetének megfejtésére irányul, szükségszerűen tekintetbe kell hogy vegye általában az emberiség erkölcsi eszméit. S bár fájdalmas tudatában vagyok a jelen dolgozat tökéletlenségének, azt hiszem bizalommal kérdezhetem, alapvető tételére való vonatkozással, hogy vajon az erkölcsi tudat bármely más elméletét vetették-e valaha ily széleskörű próba ellenőrzése alá?

Az emberi természet általános egységessége megmagyarázza a nagy hasonlatosságokat, melyek az emberiség erkölcsi

eszméit jellemzik. De ez eszmék ugyanakkor gyökeres különbségeket mutatnak. Oly magaviseletet, melyet egy népnél mint helytelent elítélnek, másutt közönnyel néznek vagy dicséretesnek tartanak, vagy kötelességként megkövetelnek. E különbségek egyik oka a különböző külső körülményekben rejlik. A megélhetés nehézségei gyermekgyilkossághoz, agg szülők elhagyásához vagy emberevéshez vezethetnek; és a szükség s a szokás hatalma megfoszthatja e cselekedeteket azon stigmától, mely más esetben kísérné azokat. Gazdasági viszonyok befolyásolták az erkölcsi eszméket, például a rabszolgaságra, a munkára és a személyes tisztaságra vonatkozólag; míg a házaság formáját és az ezt illető véleményeket főleg a két nem számbeli aránya határozza meg. De az erkölcsi értékelések legközönségesebb különbségei kétségtelenül pszichikai eredetűek. Ha megvizsgáljuk a civilizálatlan fajok erkölcsi szabályait, azt találjuk, hogy azok nagy mértékben hasonlóak a kultúrnépek között uralkodókhoz. Minden vad közösségben tiltja a szokás az emberölést és a lopást. A vademberek kötelességnek tartják a könyörületességet és a bőkezűséget erényként dicsérik, sőt a kölcsönös segítségre vonatkozó szokásaik gyakran sokkal szigorúbbak mint a mieink; és sok civilizálatlan népnél feltűnő a hazugság iránt való ellenszenv. De ugyanakkor jelentékeny különbség van az élet, tulajdon, igazság és a felebarátok általános jóléte iránt való tekintet közt, amint az a kezdetleges erkölcsi szabályokban nyilatkozik és amint azt miközöttünk találjuk. A vadembereknek a gyilkosságra, lopásra és csalásra vonatkozó tilalmai, valamint a könyörületességre és jóságra vonatkozó parancsai körülbelül csak ugyanazon törzs vagy község tagjaira terjednek ki. Gondosan különbséget tesznek a saját népük körében elkövetett emberölés és olyan eset között, hol az áldozat idegen; míg az elsőt rendes körülmények között rosszalják, utóbbit a legtöbb esetben megengedik, sőt gyakran dicséretre méltónak találják. S ugyanaz áll a lopásról, hazugságról és egyebekről. Eltekintve a vendéget megillető előjogoktól, melyek mindig igen rövid tartamúak, az idegen a kezdetleges társadalomban minden jognak híjával van. Ez az eset áll fenn nemcsak a vadembereknél, hanem az ókori kultúrnépeknél is. Ha az alsóbbrendű fajoktól fejlettebb civilizációjú népekhez jutunk el, azt látjuk, hogy a társadalmi egység megnőtt, hogy a törzs helyét a nemzet foglalta el és hogy azon kör, melyen belül gyilkosság, lopás, stb. tilosak, eszerint bővült. De a honfitárs

és az idegen ellen elkövetett bűn közötti régi megkülönböztetés megmaradt. Hiszen némiképp még közöttünk is fenmaradt, amint az a háborúval szemben mutatott uralkodó magatartásból és a háború viselésére való készségről kitűnik. De bár a honfitárs és az idegen közötti különbség még a modern civilizáció közepette sem szűnt meg az emberek erkölcsi érzelmeit befolyásolni, e befolyás kétségtelenül apadóban van. Lassan tért hódított azon tanítás, mely szerint embertársaink iránt való kötelességeink egyetemes kötelességek, melyeket nem szorítanak meg az ország, vagy a faj határai. Azok, akik a kötelesség szabályainak érzelmi eredetét felismerik, nem találnak nehézségekre e tények magyarázásánál. A szomszédokra vonatkozó parancsolatok bővülése együttjár az altruisztikus érzés terjedésével. S ez együttjárás oka azonnal nyilvánvaló lesz, ha meggondoljuk, hogy ily parancsolatok főleg a szimpatikus neheztelés érzéséből fakadnak és hogy a szimpatikus neheztelés az altruisztikus érzésben gyökerezik. A felebarátok iránti kötelesség egyre szélesebb és szélesebb körre való kiterjesztésén kívül még egy ponton mentek át az emberiség erkölcsi eszméi fontos változáson, a vad-ságtól és barbarizmustól föl a civilizációig vezető úton. Ez eszmék felvilágosultabbak lettek. Bár az erkölcsi eszmék alapjai érzelmek, bár minden erkölcsi fogalom lényegében bizonyos jelenségek felháborodás vagy helyeslés előidézésére való tendenciájának általánosítása: az intellektuális tekinteteknek befolyása az erkölcsi ítéletekre természetszerűen igen nagy. Minden magasabb érzelem megismerések — érzetek vagy eszmék — által határoztatik meg; ennél fogva különböznek úgy, ahogy a megismerések különböznek és valamely megismerés természete nagyban függhet meggondolástól vagy belátástól. Ha valaki valótlan-ságot mond nekünk, haragudni fogunk; de ha kellő meggondolás után azt találjuk, hogy szándéka jó volt, például meg akarta menteni annak az életét, kinek a hazugságot mondotta, felháborodásunk megszűnik, sőt esetleg helyeslés lép nyomába. A megismerések vagy eszmék változása így az érzelmek megváltozását idézte elő. Mármost az erkölcsi tudat fejlődése, részben, a meg nem gondoló foktól a meggondoló fokig, a fel nem világosult foktól a felvilágosult fokig való fejlődéséből áll. Ez kitűnik a külső eseményeknek az erkölcsi ítéletekre gyakorolt befolyásának csökkenéséből és az indító okokra, hanyagságra és a magaviselet egyéb tényezőire — melyeket a lelkiismeretes bíró mindig figyelembe vesz — való tekintet gyakoriságából. Behatóbb meg-

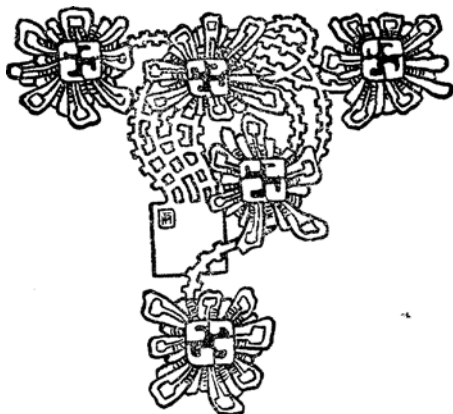
gondolás csökkentette az érdeknélküli rokon- és ellenszenv szerepét is az erkölcsi eszmék kialakulásánál. Ha tudatában vagyok annak, hogy valamely tett nem okoz tényleges kárt, hanem egyszerűen azért ítélik el, mert visszatetszést vagy undort szül, úgy nem igen tekinthetjük erkölcsi megítélés illő tárgyának, hacsak annak elkövetését nem tekintik olyannak, ami más emberek érzékenysége iránt való elítélendő kíméletlenséget jelent. A meggondolt neheztelés — legyen az erkölcsi vagy nem erkölcsi — annyira törődik a cselekvő alany akaratával, hogy nem érezhető olyannal szemben, akinek nyilvánvalóan nem szándéka valakit megbántani és aki vétkes gondatlansággal sem vádolható. Sőt még ha a cselekvő alany tudja is, hogy magaviselete visszatetsző, akkor is jogosnak láthatjuk, amit cselekszik. A meggondolás könnyen rávezet azon nézetre, hogy érzelmi ellenszenvék nem szolgáltatnak elegendő okot a mások cselekvési szabadságába való beavatkozásra — akár megbüntetésük, akár erkölcsi megítélésük által — feltéve persze, hogy nem sértik meg gyöngédtelen módon felebarátaik érzelmeit. Ez az oka annak, hogy sokan utilitarisztikus ürügyekhez folyamodnak olyan erkölcsi vélemények vagy jogi szabályok támogatására, melyek pusztán ellenszenvékből eredtek; így hiábavaló kísérleteket tesznek oly célból, hogy a régi eszméket a meggondolás által kellően befolyásolt erkölcsi tudat szükségleteivel kibékítsék.

Számtalan esetben az erkölcsi értékelések variációi hitbéli különbségeknek tulajdoníthatók. E könyvnek majdnem mindegyik fejezete tanúskodott a természetfölötti erőkből vagy lényekben, vagy egy eljövendő országban való hitnek az emberiség erkölcsi eszméire való óriási befolyása mellett, s ugyanakkor megmutatta, hogy e befolyás mily különböző lehet. A vallás vagy babona (hol az egyik, hol a másik) egyrészt megbélyegezte a gyilkosságot és öngyilkosságot, másrészt helyeselte az emberáldozatot és az öngyilkosság bizonyos eseteit. Tanította az emberségeséget és könyörületességet, de viszont a más vallásúak kegyetlen üldözésére vezetett. Hangsúlyozta az igazmondás kötelességét és maga is gyakran volt oka jámbor csalásnak. Elősegítette úgy a személyes tisztaság szokását, mint az ellenkezőjét. Megkövetelte a munkát épúgy, mint a munkától való tartózkodást, a józanságot úgy, mint a részegességet, a házasságot mint a cölibátust, a szüziességet mint a vallásos prostitúciót. Az új kötelességeknek és erényeknek nagy sokaságát vezette be, melyek nagyban különböznek a magára hagyott erkölcsi tudat által

elismertektől, és melyeket, ennek ellenére, sok esetben fontosabbnak tartottak minden más kötelességnél vagy erénynél. Úgy látszik a civilizálatlan ember erkölcsi eszméit a boszorkányság jobban befolyásolja mint a vallás és a vallási befolyás legnagyobb kiterjedését a kultúrának olyan fokán éri el, mely bár aránylag előrehaladott, a legmagasabb fokig mégsem jut el. A gyarapodó tudomány szűkíti a természetfölöttiek körét és az istenségnek tökéletes erkölcsi jeléggel való felruházása eltünteteti a kevésbé emelkedett vallási fogalmakból fakadt erkölcsi értékeléseket.

E helyütt csak az erkölcsi eszméknek a haladó civilizáció folyamán beállott legáltalánosabb változásaira mutattam rá; a részletek közül mindegyik a maga helyén került tárgyalásra. Kétségtelen, hogy a jövőben is változások fognak történni, és hogy hasonló okok hasonló okozatokat hoznak létre. Minden okunk meg van azt hinni, hogy az altruisztikus érzés tovább is terjedni fog és hogy a reáalapított erkölcsi parancsok is megfelelően bővülni fognak; hogy a meggondolás befolyása az erkölcsi ítéletekre állandóan növekedni fog; hogy a szentimentális ellen- és rokonszenvek befolyása csökkenni fog; és hogy az erkölcsiséghez való viszonyában a vallás egyre jobban a közönséges erkölcsi szabályok hangsúlyozására fog szorítkozni, és kevésbé lesz elfoglalva az istenség iránt való különleges kötelességek tanításával.

Edward Westermarck.

A gazdaság őskorából.

— Második és befejező közlemény. —

5. Kötelező szolgáltatások.

A javak forgalmán kívül, amely ajándékcseré formájában megy végbe, még pedig nem teljesen spontánul, hanem többé-kevésbé kötelezőleg, a törzsön belüli jószágforgalomnak még egy másik módjával is találkozunk, amely szigorúan meghatározott szolgáltatásokban áll. Ezeknek különböző formáit eléggé ismerjük. A férjnek anyagi kötelezettségei vannak feleségeivel szemben, ezeknek viszont férjükkel szemben, a szülőknek gyermekeikkel, ezeknek szüleikkel szemben, a vőnek apósával és anyósával szemben, olykor az apósnak is vejével szemben. Egyáltalában mindenkinek vannak ilyen kötelezettségei a rokonoknak egy szigorúan meghatározott sorával szemben, néha még az összes csoportbeliekkel szemben is. Gyakran minden törzsbelinek a törzs lefelékelőbbjeivel szemben, s viszont ezeknek a törzs minden tagjával szemben; néha a törzs egy pontosan meghatározott osztályának szigorúan körülírt vonatkozásokban a törzs egy másik osztályával szemben; a fiatalabbaknak némely idősebbekkel szemben. Ezen szolgáltatások, mind kényszerítő természetűek és a legkülönbözőbb jogi formákat ölthetik. Néha a bőkezűségekre való kötelesség formájában jelenik meg e szolgáltatás, amely azonban ilyenkor épúgy külső szabálynak, mint belső kényszernek nyilvánulása, máskor szülői vagy gyermeki

kötelességről van szó, megint máskor vallási szertartásokról. Némelyek a házasság alkalmával, mások a házasság előtt vagy utána kötelezők; olykor haláleset alkalmából, máskor bizonyos állatok elejtésekor, meghatározott összejöveteleknél, némely ceremónia alkalmával és egyéb az úzus által taxatívén meghatározott esetekben fordulnak elő. Mint a primitív jószágforgalomnak egy különösen érdekes és a szociológia által mindezideig teljesen figyelmen kívül hagyott jelenségét ki kell emelnem a javak forgalmának azt az élénkebb hullámzását, amely a főnök körül megy végbe.

Láttuk, hogy a dieriknél némelyek nagy mennyiségű tulajdont, fegyvert, ékszert stb. felhalmoznak, hogy azokat aztán törzsük előkelőinek tovább adják és ezáltal saját tekintélyüket növeljék.* Különösen Ausztrália délkeleti haladottabb törzseinél, akiknél fejlettebb a törzsfőnöki hatalom is, élénk adás-vevés fejlődik ki a főnök körül.** Még a nyomorult tűzföldiekről is tudjuk, hogy néha ünnepeket rendeznek, amelyeken a gazda szolgál ki és igen bőkezűnek mutatkozik.*** Az andaman szigeteken a főnökök megválasztásánál többek közt az illetők bőkezűsége is szerepet játszik, viszont nekik is ajándékokban és szolgáltatásokban van részük. † E tény még erősebben kidomborodik, mihelyt a fejlődésnek valamivel magasabb fokán álló népekhez érünk. A von den Steinen által leírt brazíliaiak főnökei adományokat kapnak, de viszont ők is bőkezűsége kötelesek.†† Észak-Amerika indiánusainál ugyancsak ezt látjuk. A felesleg felhalmozásának náluk nincs más célja, mint hogy ismét túladjanak rajta és hogy ezáltal prestigeben nyerjenek.††† Ezen ajándékcseréből és szolgáltatásokból, akár milyen jogi formában lépjenek is föl, azt a tényt kell kiemelnünk, hogy e népeknek fejlett törzsközi és törzsbeli jószágforgalmuk van és hogy nincs helyes fogalmunk gazdasági viszonyaikról, ha ezeket figyelmen kívül hagyjuk. Egész rendszere van ennek a jószágforgalomnak, amellyel a szociológia mindezideig nem foglalkozott kellőképpen.

* Howitt: *The Native Tribes*, 185.

** Spencer és Gillen: *The Native Tribes of Central Australia*, 464.

*** Bridges: *Moeurs et coutumes des Fuégiens*, Bulletin de la Société d'Anthrop. 1884, VII. 182.

† Man: *On Andamanese and Nicobarese Objects*, 289.

†† Steinen: *Unter den Naturvölkern Zentralbrasiliens*, 385.

††† Sara Henry Stites: *Economics of the Iroquois*, 73—76.

6. Jóságforgalom munkamegosztás nélkül.

Rendesen abból a föltevésből indulnak ki, hogy jóságforgalom csak munkamegosztás alapján lehetséges. Ahol nincs munkamegosztás, ahol tehát mindenki ugyanazt termeli, ott nincs mit cserélni, nincs indítók a jóságforgalomra. Miután a munkafelosztás, különösen a törzsönbelüli, a legalacsonyabb rendű népeknél nagyjában csak a nemek közöttire szorítkozik, azt hitték, hogy más jóságforgalom nem is létezhetik, mint amely férfi és asszony között áll fenn. A törzsön belül, ahol minden háztartás ugyanazt termeli és szükség esetén egymást kiegészíti, felesleges készletek pedig nem értékesíthetők másként, mint fogyasztás útján, ott nincs miért javakat különleges ellenérték fejében a háztartások között kicserélni, kivéve a nő vétel alkalmával és a javasemberek, a dalosok, táncosok és zenészek megjutalmazásánál. Ezek ugyanis az egyedüli személyek, akiknek speciális foglalkozásuk van.*

A tények azonban azt bizonyítják, hogy a jóságforgalom egyáltalában nincsen a munkamegosztáshoz kötve, sőt hogy inkább a munkamegosztás fejlődése nem érthető meg megelőző jóságforgalom nélkül. Csakis azért, hogy állandó jóságcsere létrejön, állanak elő azok a különbségek, amelyek itt-ott munkamegosztáshoz vezetnek. A jóságcsere az elsődleges, a belőle fejlődő munkamegosztás a másodlagos jelenség. A jóságforgalom tehát egyáltalában nem ott kezdődik, ahol szigorúan meghatározott munkamegosztás, tehát különböző foglalkozások, speciális mesterségek léteznek. Már az őstársadalomban a jóságforgalomnak egy bonyolult rendszerét látjuk, anélkül, hogy elkülönített mesterségek, foglalkozások volnának. Még azt sem lehetne mondani, hogy a legintenzívebb forgalom ott mutatkozik, ahol a funkcióknak legmesszebbmenő megosztása konstátálható. A legfejlettebb munkamegosztás az őstársadalomban kétségtelenül a nemek közötti és mégsem épen köztük legélénkebb a jóságforgalom, hanem sokkal inkább a csoportok férfi tagjai között, akik között úgyszólván semmiféle munkamegosztás nem létezik. Meg kell tehát barátokoznunk azzal a ténnyel, hogy olyan törzsbeliék, akik mindnyájan ugyanazt a termelő funkciót végzik és akik között munkamegosztás még nem fejlődött ki, a termelt javakat mégis bizonyos formában rendszeresen tovább adják egymás közt.

* Karl Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 5. kiad. Tübingen 1906. 62.

Berolzheimer szintén olyan kultúrfokot vesz fel, amelyen a saját törzsön belül nincsen csereforgalom és ezt arra vezeti vissza, hogy az egyes egyéneknek nincsenek cserére alkalmas javaik magántulajdonukban. „Primitív kultúrák jogában egyeseknek külön tulajdona csak ruhán, fegyveren, ékszeren és talán még az illető egyén védőszellemén van. Ennélfogva a csereforgalom a saját törzsön belül körülbelül ki van zárva; nincs meg az inger idegen tulajdon megszerzésére, amint viszont nem lehet a sajátán túladni. A sajátjára mindenkinek szüksége van, amit pedig meg tudna szerezni, azzal nem tud mit csinálni: a csereforgalom tehát csak idegen törzsekkel való találkozás útján jöhetett létre.” *

Az előbb említett tények ezen érvelésnek is ellentmondanak, mert azt mutatják, hogy a csere és még inkább a jószágforgalom egyéb alakjai már a számunkra megközelíthető legprimitívebb társadalmakban is előfordulnak, sőt, hogy ott nagy szerepük is van.

„7. Az egyéni szükségletkielégítés kora”.

Az uralkodó nézet szerint, az őstársadalom a csere nélküli gazdaság képét mutatná. Csak e nézet indoklására nézve van eltérés. Az egyik véglet szerint az őstársadalomban nincs jószágforgalom, mert az őskor egyáltalán nem ismer anyagi kapcsolatot az egyének között. Minden egyes egyén gazdaságilag teljesen elszigetelten áll. A másik véglet szerint az őstársadalomban a jószágforgalomnak és különösen a csereforgalomnak azért nincsen tere, mert a primitív csoportok a legteljesebb gazdasági közösséget mutatják. Őskommunizmus mellett nincs helye a jószágforgalomnak. Az egyik végletet Bücher képviseli *Entstehung der Volkswirtschaft* című munkájának két első fejezetében, amelyek a gazdasági ősállapotról és a kezdetleges népek gazdálkodásáról szólnak. Bücher úgy képzei a gazdasági ősállapotot, mint az „egyéni táplálékkeresés korát”**: „Törüljük ki a busman vagy vedda életéből a tűzhasználatot, íjjat és nyilat és nem marad egyéb, mint az egyéni táplálékkeresés. Mindenki elfogyasztja, amit megkaparinthat, vagy amit a körmeivel a földből ki tud ásni: kisebb állatot, gyökeret, gyümölcsöt stb. Majd kisebb-nagyobb csoportokba verődnek, majd ismét szét-

* Berolzheimer: *System des Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, IV. 221-223.

** Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 27.

válnak, aszerint, amint a legelő vagy vadászterület engedi. De ezek az egyesülések nem válnak társadalmakká és nem könnyítenek az egyes megélhetésen.”* „Minden egyén rögtön elfogyasztja, amihez hozzájut, közös háztartás ép oly kevéssé van, mint ahogy nincsen ház.”** Az egyéni táplálékkeresés ezen állítólagos korának bizonyítékaként Bücher különös súlyt helyez arra a tényre, hogy egyes törzseknek nincsenek közös étkezéseik „a családban”, „mindenki egyedül eszik, elfordulva a többiekől és illetlenek tartják másokat evés közben zavarni vagy idegenek jelenlétében enni” és súlyt helyez arra is, hogy a családon belül csaknem minden tárgy valamelyik családtag egyéni tulajdona.*** „Amilyen biztos az, hogy az ilyen dolgokból fejlődik ki az enyém és tied fogalma, ép olyan számos megfigyelés van arra nézve, hogy e fogalmak nem válnak el az egyéntől és vele együtt elpusztulnak. A tulajdon sírba száll a tulajdonossal, akinek személyét szolgálta az életben.” † „A család közös háztartásáról nem igen lehet szó. Mindenütt még mély szakadások mutatkoznak és az egyén megtartja azt a gazdasági különállását, amely idegenszerűen hat reánk. Ha óvakodnunk is kell attól, hogy ezen elszigeteltség mellett figyelmen kívül hagyjuk az egymásért való dolgozás és az egymásról való gondoskodás összekötő momentumait és ha nem is szabad e centrifugális erőket túlbecsülni, még sem tagadható el, hogy mind közös eredetre vezethetők vissza: e népek évezredes egyéni táplálék keresésére.”†† Mint kísérő jelenségét az egyéni táplálékkeresés e korszakának, amelyet jellemzőbben az egyéni szükségletkielégítés korának nevezhetne, Bücher egy családi szervezetet vesz fel, amely szerint e népeknél az egyszerű páro-

* Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 26.

** Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 10.

*** Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 32—35.

† Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 23.

†† Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 37—38.

Nagyon ingadozó H. Schurtz állásfoglalása ezzel az elmélettel szemben. (*Urgeschichte der Kultur*, Leipzig u. Wien, 1900. 212—213. oldal.) H. Panckow (*Betrachtungen über das Wirtschaftsleben der Naturvölker*, Zeitsch. d. Ges. f. Erdk. Berlin, XXXI. 178—180) szorosán csatlakozik Bücher nézetéhez: „A cseré még nem konstitutív eleme a gazdasági rendnek. A termelés kizárólag az egyéni szükséglet szolgálatában áll. A gazdaságot cserenélkülinek és autonómnak nevezhetjük.” Itt még az is hibás, hogy Panckow a cserét a jószágforgalom egyetlen formájának tekinti. Még ha az ősgazdaságot cserenélkülinek képzelhetnők is el, akkor sem tekinthetnők autonómnak és kizárólag az egyéni szükségletek szolgálatában állónak. A szolgáltatások fontos rendszere itt is, mint rendesen figyelmen kívül marad.

sodáson túlmenő, élethossziglani közösség áll fenn férj és feleség között, míg másrészt nem tagadható, hogy e csekély számú csoportok könnyen megoszlanak élelem hiányában vagy hogy legalább is egyes tagok válnak ki. Csakis anya és gyermeke között van tartósabb kapocs. Továbbá teljesen hibásnak véli Bücher, hogy „a primitíveknél a vallási téveszmék túlságos nagy mértékét tételezik fel és azt hiszik, hogy az őállapothoz való közeledéssel egyre nő a hit”. „Szellemük oly tárgyakra szorítkozik, amelyeket hallani, látni és érezni lehet” — idézi Bücher Burtonból.

„Miként az állatnál, úgy a primitív embernél is a lét fenntartása a mértékadó ösztönszerű mozgató rúgó. Ez az ösztön térbelileg az egyes egyénre, időbelileg a szükségletérzés pillanatára szorítkozik. Más szóval a vadember csakis önmagára és csakis a jelenre gondol. Mindaz, ami ezen kívül fekszik, úgyszólván el van zárva az ő szellemi élete elől. Ha ezért számos kutató határtalan önzést, szívtelenséget, irigységet, tolvajlást, lustaságot, a jövő tekintetében gondatlanságot, feledékenységet vet szemére, úgy ennek az az oka, hogy emlékezet, részvét, ítélőképesség, mind még teljesen fejletlenek nála.”* Felesleges volna sok szót vesztegetni arra, hogy mily téves ez a Bücher-féle kép a társadalom őállapotáról egyáltalában. Erre más oldalról [már eléggé reá mutattak.** E helyütt az „egyéni táplálékkeresés korának” kérdésére szorítkozhatom.*** Egy ilyen korról egészen határozottan semmit sem tudunk és nincs is jogunk ilyet feltételezni. Igaz, hogy élesen körülhatárolt munkamegosztás áll fenn a két nem között. De az asszonyok mindenütt növényi táplálékot kötelesek szolgáltatni a férfiaknak és viszont részt kapnak a férfi által szerzett állati táplálékból. A fiatalok szolgáltatásokra vannak kötelezve az öregekkel szemben. A vadászsákmány szétosztása szigorúan szabályozott kérdés.

* Bücher, 13—15.

** L. Wodon: *Sur quelques erreurs de méthode dans l'étude de l'homme primitif*. Travaux de l'Institut Solvay de Sociologie. Fascicule 4. Bruxelles, 1906. — S. R. Steinmetz: *Classification des types sociaux*, L'Année sociologique, III. 1900, 101.

*** Bücher ebbéli fejtegetéseinek tévessége természetesen nem érinti azt a nagy érdemét, hogy a néprajzi adatokat rendszeresen felhasználta egy tág gazdaságtörténelmi látókör megteremtésére. Ha nagyszabású összefoglalásában találunk is egyet-mást, amit a szakkutatásnak ki kell korrigálnia, mégis csak az ő érdeme marad, hogy a nemzetgazdaságot azokkal a szempontokkal gazdagította, amelyeket az ősnépek gazdasága nyújt.

A legkülönbözőbb kötelezettségek állanak fenn a nő családja iránt, úgyszintén a férfi saját családjának tagjaival szemben, a törzs bizonyos osztályai irányában stb. stb. Ez a táplálékkeresés minden inkább, mint egyénileg elszigetelt. Igaz, a család nem jelentkezik zárt fogyasztó egységként, de ez még nem bizonyítéka egy hajdani egyéni gazdálkodásnak. Hiszen férj és feleség rendszerint különböző törzsbeliék. Hogy sok helyütt nem étkeznek együtt, talán inkább az exogámia következménye, mint sem az egyéni táplálékkeresés egy állítólagos korszakának maradványa. Hogy ez így van, bizonyítja, hogy nem a törzs összes tagjainak kell egymást kerülniök evés közben. Ausztráliában az ételek nagy részét épen a közös táborban kell elfogyasztani. Úgy szintén asszonyok és gyermekek a férfiakkal együtt esznek Ausztráliában, legalább a Herbert folyó környékén.*

A botokudokat illetően a törzstagok közös étkezései ugyan csak be vannak bizonyítva.** A tűzföldieknél asszonyok és gyermekek együtt esznek a férfiakkal.*** Tudjuk a tűzföldiekről, hogy „akár milyen kicsi is egy konyha és akár milyen kevés táplálékuk is van, az új jövevény mégis bizonyos lehet benne, hogy helyet talál a tűzhely mellett és hogy az ételből is részt kap.”† Az andaman szigeteken, a vendég elé ételt tesznek†† a főzést női munkának tekintik, úgyszintén az asszonyok kötelesek a család számára vizet hordani és egyes ételeket megszerezni.†††Az összes családtagok együtt étkeznek. Házasembernek azonban, hacsak nem előrehaladott korban van, tilos más asszonnyal, mint az ő háztartásabelivel együtt étkezni. A legényemberek, illetve hajadonok külön-külön esznek saját nemük körében. Házas emberek azonban együtt ehetnek más házas vagy legényemberekkel. Gyermektelen özvegyemberek

* Lumholz: *Réponse au questionnaire*, Bulletin de la Société d'Anthropologie 1888. XI. 649. o.

** Ehrenreich: *Über die Botocudos*, Zeitschr. f. Ethnologie 1887, XIX.

31. — Ph. M. Rey: *Etude anthropologique sur les Botocudos*, Paris, 1880, 79.

*** M. Hyades: *Ethnographie des Fuégiens*, Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris, 1887, X. 328.

† Hyades et Deniker: *Mission scientifique du Cap Horn 1882—1883*, VII., *Anthropologie Ethnographie*, 1891, 243. — L. még Fitzroy: *Narrative of the Voyage of the Adventure and Beagle*. London, 1839, II., 190.

†† Man: *Andam. and Nie. Obj.* 94.

††† Man: *Aborig. Inhab.* 327—328. — Man: *Andam. and Nie. Obj.* 286.

vagy özvegyasszonyok rendszeren a saját nembeli nemházások körében esznek.*

A Philippineek negrito törzseiben közösek az étkezések.** A busmanok cívódás nélkül közösen fogyasztják el zsákmányukat, ami azonban alkalmasint csak a vadásztársakra, tehát a férfiakra vonatkozik.*** De viszont azt is tudjuk, hogy a busman asszonyok törzsüket gyümölcscsel, gyökérrel, gumókkal és apró állatokkal kötelesek ellátni.**** A balalai busmanoknál férj és feleség ugyan külön-külön főznek, ha azonban evésre kerül a sor, összegyűl az egész törzs.*****

A szeri-indiánok pelikánvadászatai jól szervezett és legalább is félig szertartásos kollektív cselekmények. „A vadászatot falánk lakoma követi, amelyen a félig éhenhalt családok a puhább részeket a sötétben fölfalják és a vérfürdőben lármázva dorbézolnak.† A vadászatnak ez a kollektív és félig szertartásos formája az, amelyet a törzsi szokás helyesel, csak hogyha ez lehetetlenné válik, mert a törzs kisebb családokra vagy bandákra oszlott, fordul elő a vadászat egyéni üzése. De ha ez az egyéni vadászat nagyobb eredménnyel jár, a zsákmány elfogyasztása épúgy történik, mint a kollektív és félig szertartásos vadászat esetében. †† Az evés-ivás privilégiuma meghatározott rendben, a szeniorátus sorrendjében történik. Az első személy kötelessége ügyelni, hogy a következők számára elég maradjon. ††† A veddáknál a férfi kötelessége családját eltartani, míg az özvegyek a törzs gondoskodása folytán mindenből részt kapnak. †††† Az egyéni táplálékkeresés egy állítólagos korszaka mellett tehát nem sokat bizonyít, ha Bücher nagy számmal idéz különféle törzseket, amelyekben férfiaknak és nőknek külön kell enniök, amelyekben munkakörük szigorúan el van választva és amelyekben imitt-amott az egyik nemnek hozzá sem szabad nyúlnia a másik

* Man: *Ahorig. Ink.*, 344, 354.

** P. Felipe Calayag y Clemente: *Vida de los Aitas o Negritos y las circunstancias de sus personas*, Casa Paroquial de Bosboro. — Idézi Schadenberg: *Über die Negritos der Philippinen*, Zeitschr. f. Ethn., 1880, XII., 134.

*** L. Metschnikoff: *Bushmen et Hottentots*, Bulletin de la soc. Neuchâteloise de Géographie, 1889—1890. V. 81.

**** Passarge: *Die Buschmänner der Kalahari*, Berlin 1907, 57—58.

***** Featherman: *Social History of the Races of Mankind*, First division, Negritians, London, 1885, 259.

† W. I. Mc. Gee: *The Seri Indians*, Washington, 1898, I. 190.

†† W. I. Mc. Gee: *The Seri Indians*. Washington, 1898, I. 197 és 201.

††† W. L. Mc. Gee: *The Seri Indians* Washington, 1898, I, 272—273.

†††† Tennent, *Ceylon*, II. 441, 444—445.

által elkészített ételekhez.* Minthogy a társadalmi ősegységet nem a férfi és a nő alkotják, e kutatások már csak ezért sem folynak a helyes mederben. Az olyan törzseknél is, amelyekben férj és feleség nem esznek együtt, az együttes étkezés viszont kötelező a törzsbeliek bizonyos más csoportjaira nézve. És döntő jelentőségű az a tény, hogy éppen a legalantosabb népeknél találjuk meg legkevésbé ezt a szigorú elkülönítést. Az emberi fejlődés visszafelé való követése, amennyire ez pozitív alapokon lehetséges, nem a tisztán egyéni szükségletkielégítés korára utal, mert voltaképpen így kellene nevezni a Bücher-féle egyéni táplálékkeresés korszakát, minthogy nála nemcsak a táplálék egyéni keresése, hanem a talált tápláléknak egyéni és csere nélküli elfogyasztása is fontos.

Bücher a nemek elkülönített táplálkozásában és foglalkozásaiban egy hajdan tisztán individuális szükségletkielégítés korszakának maradványait látja. Hogy azonban e tényeket egy ilyen fejlődési fok maradványainak tekinthessük, azoknak éppen a legprimitívebb, az őállapothoz legközelebb álló népeknél kellene legkifejezettebben mutatkoznia. Nagyon merész dolog egy magasabb fejlődési fok intézményeit egy mivel sem igazolt és teljesen hipotetikus őállapot maradványainak tekinteni, amikor éppen a legprimitívebb népek semmi bizonyítékot sem szolgáltatnak erre nézve, és különösen ha a kérdéses intézmények ezer más módon is magyarázhatók.** Tekintetbe veendő az is, hogy az arunták törzsében a férfinak nem szabad felesége ama rokonai jelenlétében ennie, akiket neki a törzs szokásai szerint táplálékkal kell ellátnia.*** Ezek azonban mindig a törzs egy idegen alosztályának tagjai. Ellenben éppen magasabb fejlettségű törzseknél, teszem a Rio Araguaya melletti karaya törzseknél, amelyek már földet is művelnek és fazekasmunkához is értenek,

* Thonnar: (*Essai sur le Systeme économique des primitifs*, 9—12) szintén nagy súlyt helyez arra a tényre, hogy az egyes egyének, még a két nemen belül is, elszigetelten esznek. Nagyon helyesen jegyzi meg erre F. Simianct (*L'Année Sociologique*, VI. 485.): „Ce fait important, cet isolement économique complet (dont peut-être il y aurait beaucoup à tirer ou à induire, s'il est vraiment primitif) n'est pas suffisamment analysé. Ces tribus ne sont peut-être d'ailleurs a un stade tout primitif.”

** V. ö. e helytelen „maradvány”-képzésre nézve L. Wodon: *Sur quelques erreurs de méthode dans l'étude de l'homme primitif*, Travaux de l'institut Solvay de Sociologie, Notes et Mémoires, Fascicule 4, Bruxelles, 1906, 9—11. — V. ö. továbbá Büchnernek a nemi munkamegosztást és az elkülönített étkezéseket illető fejtegetéseire nézve Wodon találó megjegyzéseit. U. o. 18—26.

*** Spencer and Gillen: *The Native Tribes of Central Australia*. 469.

azt látjuk, hogy mindenki egyedül, a többiektől elfordulva, eszik. Aki e szokás ellen vét, gúny tárgya.* Minthogy ez a szokás magasabb fejlődési fokokon gyakori, míg épen a legprimitívebb törzsek mitsem tudnak róla, nem szabad abban az egyéni táplálékkeresés egy állítólagos korának maradványát látnunk.

Igen tisztán látható itt, milyen helytelen az az elterjedt néprajzi módszer, amelyet Bücher is követ. Ha ilyen módon az adatok óriási tömegéből egyszerűen ki szabad ragadni azt, ami nekünk primitívnek látszik, vagy ha pláne egyik-másik szokást egyszerűen egy hipotetikus fejlődési fok maradványának szabad tekinteni, anélkül, hogy a társadalomnak osztályozását keresztül vittük volna, akkor a néprajzzal mindent be lehet bizonyítani, és akkor még az adatok nagy bősége mellett sincsen szó arról, hogy mit mondanak a tények, hanem csakis arról, hogy mit tartunk valószínűnek *a priori*. Kétségtelen, hogy ha visszafelé követjük a gazdasági fejlődést, mindig rövidebb lesz az az út, amelyet a javak a termeléstől a fogyasztásig megtesznek; igen közel fekszik tehát, hogy olyan ősállapotot képzeljünk el, amelyben a javak egyáltalában semmi utat sem tesznek meg a termeléstől a fogyasztásig, vagyis olyan állapotot, amelyben termelés és fogyasztás ugyanabban az egyénben egybeesik, amikor tehát egyáltalában nincsen még jószágforgalom — íme a tisztán egyéni szükségkielégítés — vagy mint Bücher nevezi, az egyéni táplálékkeresés korszaka. Ugyan mi lehetne még egyszerűbb, még primitívebb, mint az, hogy minden egyén azonnal elfogyasztja, amit megkaparint, hogy a szükségletkielégítésnek egy pusztán állati ösztöne áll fenn, amely térbelileg az egyes egyénre, időbelileg a jelen pillanatra szorítkozik? Az ősgazdálkodásnak ez a képe azonban tisztán spekulatív, ez nem az emberi gazdálkodásnak az a legegyszerűbb módja, amely valaha tényleg létezett, hanem ez a gazdálkodásnak az a legegyszerűbb módja, amelyet el lehet képzelni. Nem szükséges azonban, hogy a legkezdetlegesebb emberi gazdálkodás a képzelhető legegyszerűbb gazdálkodásból indult legyen ki.

E módszer folytatása abban áll, hogy a néprajzi adat-tömegek óriási lomtárából előkerül mindaz, ami ennek a képzelhető legegyszerűbb állapotnak valamennyire bizonyítékaul szolgálhat és ezeket az adatokat azután egybeállítják egy képpé.

* P. Ehrenreich: *Beiträge zur Völkerkunde Brasiliens*, (Veröffentlichungen aus dem königl. Museum für Völkerkunde). Berlin, 1891, S. 17.

Mínt hogy e módszer szerint nem szükséges a tényleg legprimitívebb népekre szorítkozni, amelyek „a látókört korlátolják”, bőven akad anyag, amelyet „eszmei kapcsolatba” lehet hozni.

Bücher épen ezt az utat tekinti helyesnek. A legprimitívebb ember reprezentánsaként ugyan a botokudokat, a busmanokat, a batuákat, minkopikat, etákat, ausztráliaiakat, tasmániaiakat, tűzföldieket említi és abban is igaza van, hogy nehéz volna eldönteni, hogy melyiket illeti meg e törzsek közül a vadság pálmája, úgyszintén hogy le kell arról mondanunk, hogy az Ősállapotot e népek valamelyikének a példáján mutassuk be. Nézete szerint azonban „több tudományos eredményre van kilátásunk, ha megpróbáljuk a legalacsonyabban álló emberek közös jellemvonásait összeállítani, hogy azokból azután visszafelé következtethessünk a gazdálkodás és társadalomalkotás kezdetleges képére. E célból azonban egyáltalában nem szükséges a legalacsonyabb életmód fent említett képviselőire szorítkoznunk, mert minden ilyen megszorítás bizonyos ellenvetéseket keltene és látókörünket korlátolná. A szellemi és az anyagi kultúra különböző elemei egyébként nem is föltételei egymásnak oly értelemben, hogy mindegyiküknek a többivel párhuzamosan kellene fejlődnie s így csaknem minden primitív népnél találunk oly vonásokat, amelyek csakis az életmód legregibb korából származhattak. E vonások egybegyűjtése és eszmei kapcsolatba hozataluk legyen legelső feladatunk.”

Csaknem az összes primitívek életmódja alapján kísérelni meg a gazdaság őskorának rekonstrukcióját, kétségtelenül aggodalmat keltő vállalkozás. Ha igaz is, hogy a legprimitívebbek bárminő elhatárolása ellen is kifogásokat lehet tenni, mégis ezeknek az elhatárolásoknak, vagyis a társadalmak osztályozásának ez a teljes mellőzése a legkevésbé kifogástalan módszer. Az is bizonyos, hogy a szellemi és az anyagi kultúra nem minden eleme fejlődik a többivel párhuzamosan, azonban mégis kétségtelenül léteznek a különböző kulturelemek között bizonyos korrelációk, úgy hogy mindenesetre kevésbé számíthatunk arra, hogy a társadalmi őállapot jellemző vonásait magasabb fejlettségű népeknél leljük meg, mint az alantosabbaknál. Ilyen vonások eszmei kapcsolatbahozatala túlságosan hipotetikus dolog. Ilyen módszerrel azután olyan adatok alapján, amelyek immár fejlettebb társadalmakból valók, eljutunk az egyéni táplálékkeresésnek egy olyan őskorához, amelyből a legalacsonyabban álló törzseknél semmit sem találunk.

8. Az örökösödési jog kezdetei.

Hasonló módon jött létre az az elterjedt föltevés is, hogy a legalacsonyabb kultúrfokon a magántulajdon átöröklése egyáltalában nem fordul elő. Az „enyém” és „tied” fogalmi Bücher szerint is az egyénhez fűződnek és vele együtt el is tűnnek. „A tulajdon azzal együtt száll a sírba, akinek egyéniségét szolgálta.”* Wilutzky is azt hangoztatja, hogy az ősidőkben az a felfogás, hogy az egyéni tulajdon az egyén testéhez van kötve és így vele együtt el is pusztul, a tulajdon átöröklésének gondolatát már elvileg is kizárta.**

Az illető írók úgy képzelték, hogy az örökösödési jog fejlődését csak nem lehet messzebbre visszavezetni, mint egy olyan fokra, amelyen az még egyáltalában nem is létezett. Ahogy ezen nézet szerint a gazdaságot egészen minden gazdaság hiányáig lehet visszafelé követni úgy az örökösödési jogot is. Vagyis, ahol azzal a szokással találkozunk, hogy az elhalt holmiját vele együtt eltemetik, kunyhóját elpusztítják vagy elhagyják stb., ott eljutottunk volna a legősibb fokhoz; és ha mégis magasabbrendű társadalommal volna dolgunk, hát egyszerűen a legrégebb idők „maradványait” kellene látnunk e szokásokban. A mi módszerünk szerint ellenben az a kérdés, milyen az örökösödési jog a társadalmi fejlődés általunk még megközelíthető legalacsonyabb fokán?

Itt aztán arra kell emlékeztetnünk, hogy a közép-ausztráliai törzseknél, így a varramunga, valpari, vulmala, tjingilli, sembaia és binbinga törzseknél az elhalt férfi összes holmija olyan férfiak tulajdonába megy át, akik vagy édesanyjának testvérei, vagy pedig leányainak férjei, azaz más szóval a törzsnek az az ága örököl, amelybe az örökhagyó anyja tartozott. Az asszonyok rendszeresen csak az ásóbotokat öröklik. Az örökösök az öröklött tárgyakat többnyire más törzsbeliekkel kötelesek megosztani, ilyen formán halál esetén rendszerint a javaknak egy rendszeres cirkulációja jön létre a törzs különböző osztályai között.

Így például a varramunga törzsben egy tjunguri holmija átszáll egy thakomarára; egy thakomara dolgai egy thapanungára szállnak, egy thapanungái egy tjambinra és egy tjambinói egy tjungurira.***

* Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 10.

** Wilutzky: *Vorgeschichte des Rechts*, II, 166.

*** Spencer és Gillen: *The Northern Tribes of Central Australia*, 625—628.

A botokudok sem teszik a halott fegyvereit és szerszámaikat vele együtt a sírba.* A tűzföldieknél a halott rokonai mindenét barátai között osztják szét.** Az andamán szigetiéknél az elhunyt összes javai a halott legközelebbi rokonságának tulajdonába mennek át, akik azokat rövid idő múlva az elhunyt barátai között osztják szét.*** A negritóknál feleség és gyermekek örökölnek.**** Aszerik, a veddák és a tazmániaiak örökösödési jogát nem ismerem. Az általam megvizsgált törzsek között csakis a busmanoknál találtam meg azt a szokást, hogy az elhalt tulajdonát vele együtt eltemetik.” † Ezek után nagyon kétséges, vajon a magántulajdonnak a tulajdonossal együtt való elpusztulását elfogadjuk-e ama legprimitívebb állapotnak, amely az örökösödési jog keletkezését megelőzte. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a holtaktól való félelem, amely csak a már később fejlődött szellemhittel jár együtt, valamint a megholtak vagyonának ebből eredő teljes elpusztítása már aránylag fejlettebb fokok jellemző vonásai.

9. Az „ős kommunizmus”.

Az ellenkező vélemény szerint az őstársadalomban az ott uralkodó kommunizmus következtében nem lehet szó a javak forgalmáról. Így például Engels egy „eredetileg kommunisztikus háztartásról” beszél» Nézete szerint a „háztartás több, néha sok család között közös”. „Korai fokokon csak alkalmilag fordulhatnak elő cserék; a fegyver- vagy szerszámkészítésben való különös ügyesség múló munkamegosztáshoz vezethet. Semmiesetre sem keletkezhetett ezen a fokon más csere, mint a törzsönbelüli és ez is csak kivételes eseményként.” Csak a pásztortörzsek kifejlődése vezet azután a törzsközi cseréhez.”†† És Letourneau is annak egyik okául, hogy a csere az őstársadalomban lehetetlen,

* Martius: *Zur Ethnographie Amerikas*, Leipzig, 1867., I. 327.

** Hyades et Deniker: *Mission scientifique du Cap Horn 7882—7883.*, VII. 1891., 18—19.

*** Man: *On the Aboriginal Inhabitants of the Andaman Islands*, Journal of the Anthropol. Institute, 1883., XII., 340. és Man: *On Andamanese and Nicobarese Objects*, Journ. of the Anthr. Institute, 1882., XL, 286.

**** Montano: *Voyage aux Philippines*, 1886., 71.

† Passarge: *Die Buschmänner der Kalahari*, Berlin, 1907., 110.

†† Friedrich Engels: *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, 2. kiad. Stuttgart, 1886. 20., 122—123. Az őskommunizmus nézetének tévességére nézve lásd H. Panckow: *Betrachtungen über das Wirtschaftsleben der Naturvölker*, Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde zu Berlin, 1896., XXL, 188-190.

a kommunizmust hozza fel: „Az összehasonlító néprajz azt mutatja, hogy a primitív törzsekben, ahol még minden a mindenkié, a kereskedelem ismeretlen.* Vagy ahogy Lafargue mondja: „A kommunizmus az emberiség bölcsője volt; a civilizáció műve volt ezt a primitív kommunizmust elpusztítani.” **

Részletes vizsgálódásainkból kitűnik, hogy a gazdaságnak még megismerhető legrimitívebb foka a kommunizmus jelszavával sincsen nagyon szerencsésen jellemezve. Inkább csak bizonyos eledelek szigorúan előírt és egyáltalában nem mindig egyenlő elosztásáról van itt szó, ami mellett azonban még tág tér marad az osztatlan magántulajdon számára más tárgyakon. Ez az úgynevezett kommunizmus semmi esetre sem akadály a jószágforgalomnak, hanem az, amit gyakran kommunizmusnak néznek, éppen ellenkezőleg a primitív jószágforgalomnak figyelemre méltó példája, sőt néha éppen szokásjogilag kötelező csereüzletek formájában is megy végbe. Az a felfogás, hogy a legrimitívebb gazdaság formája az őskommunizmus, azonban, ha nagyon pontatlan is, még mindig közelebb jár a valósághoz, mint az, amely a tisztán egyéni gazdaságban látja a gazdaság őskorát.

Ha a javak forgalmának kezdetét összehasonlítjuk a modern társadalmak forgalmával, úgy természetesen a csere jelentőségének óriási emelkedését látjuk. A modern ember majdnem kizárólag csak mások szükségletei számára termel és a termelvények cseréje a közvetítő csereüzletek egy hosszú láncolata útján történik. A modern társadalomban a produktum csak hosszú úton jut a termelőtől a fogyasztóig. Az őstársadalom embere ezzel teljesen ellentétben, sokkal nagyobb mértékben termel a saját szükségletei számára és az út, amelyet az ő termékei csere esetén a termelőtől a fogyasztóig megtesznek, rendesen nagyon rövid. A termékek rendszerint közvetlenül mennek át a termelőtől a fogyasztóhoz. Ezt a fejlődési tendenciát azonban nem szabad tovább visszafelé projiciálnunk és így egy olyan őstársadalom konstruálásának alapjává tennünk, amelyben egyáltalában semmi nemű jószágforgalom nem létezett volna, hanem csakis az egyéni szükségletek kielégítése lett volna ismeretes. Abból, hogy a javak forgalmának jelentősége annál inkább csökken, minél közelebb jutunk az őskorhoz, még nem szabad arra követke-

* Ch. Letourneau: *L'evolution du commerce*, Paris, 1897. V. (Preface) 25. és 527.

** Paul Lafargue: *The Evolution of Property*, London, 1905., 43.

tetnünk, hogy ez a csökkenés a forgalom teljes eltűnéséig folytatódna, ha ismereteink még messzebbmenő visszamenést engednének meg. Thonnar is azt mondja Büchert követve: „*Si l'on va au fond des choses, à l'essence, on peut dire que le cycle économique entier de la production à la consommation, s'accomplit dans la parenté. — Le Systeme économique primitif consiste essentiellement dans la production collective d'un groupe plus ou moins nombreux pour la consommation de ses membres. La parenté teile est l'institution nécessaire à la vie journaliere de l'individu; sans eile, le primitif ne peut subsister. L'échange dans la vie normale de ces sociétés est un fait purement accidentel; il s'y effectue au hasard des circonstances, sans certitude et sans absolue nécessité.*” *

Ez a leírás annyiban pontatlan, amennyiben a törzsön belül végbemenő termelés nem mondható egyszerűen kollektívnek, minthogy a termékek mindenekelőtt a termelő magántulajdonába mennek át és részben általa el is fogyasztatnak, részben pedig csak az ajándékcseré és a kötelező szolgáltatások útján jutnak bizonyos más fogyasztók tulajdonába. Azt állíthatjuk tehát, hogy a javak forgalma a törzsön belül, amely összetett gazdasági egységet képez, a mindennapi élet normális menetéhez tartozó valami. Minthogy a törzs termelését nem tekinthetjük egyszerűen kollektívnek, pontatlanság volna, ha nem törődnénk a jószágoknak a törzsön belül látható vándorlásával egyéntől egyénhez. Az a csoport, amely kifelé, mint többé-kevésbé zárt gazdasági egység jelentkezik és amelyet különböző írók majd törzsnek, majd ciánnak, vagy rokonságnak s leggyakrabban családnak neveznek, igen komplikált alakulat, amely különböző termelő és fogyasztó egységekből tevődik össze. Elsősorban az egyes egyének tekintendők ily egységeknek, amelyekből a csoport magasabb gazdasági egysége összetevődik. Azután a mai értelemben vett családok (apa, anya és gyermekek) jönnek számba, mint egy speciális gazdasági egység kezdetei. A család itt ugyan legkevesebbé sem képez zárt magángazdaságot, azonban mégis egy szűkebb gazdasági együvértartozás képét mutatja és az egyének szorosabb gazdasági függését jelenti, mint az a csoport, amely a családokat magasabb gazdasági egységbe foglalja. Kollektív termelésről a családot illetőleg sem szólhatunk. Az egyének a családon belül is mint önálló termelők szerepelnek,

* Albert Thonnar: *Essai sur le Systeme économique des primitifs*, Bruxelles, 1901, XIII.

akik termelvényeiknek csak egy bizonyos, a szokás által szigorúan meghatározott részét kötelesek szintén meghatározott családtagoknak juttatni.

A gazdaság őskorának kérdését tehát nem intézhetjük el sem az egyéni táplálékkeresés hipotézisével, sem a kommunizmus vagy kollektív termelés jelszavaival. Nem indulhatunk ki sem a gazdaságilag teljesen elszigetelt egyénből, sem a gazdaságilag teljesen egybeolvadt egyének egy csoportjából, mint legrégebb fejlődési fokból, hanem már az általunk még megközelíthető legősibb fokon egy összetett gazdasági csoporttal találkozunk, amely egymástól kölcsönösen függő gazdálkodó egyénekből és kisebb gazdasági csoportokból áll és amely nekünk a javak forgalmának ősfarmáját mutatja.

Somló Bódog.

Magyarország gazdasági forradalma felé.

— Második közlemény. —

IV. Élelmiszerek kivitele; eladósodás.

Ölmerülhet azonban ez az ellenvetés: hátha a mezőgazdasági termelésnek a népszaporodás mögött való elmárádása nem jelent egyszersmind gazdasági hanyatlást? Mert esetleg talán az is lehet az oka, hogy az ország lakosainak egy mindinkább növekvő része iparra, bányászatra, forgalmi szolgálatra adja magát s így szaporítja az ország gazdagságát és az élelmiszerek fogyasztását, anélkül, hogy termelésüket szaporítaná.

Angolország mezőgazdaságának évi terméséből is kevesebb jut ma egy lakosra, mint tíz évvel ezelőtt, mégsem jut senkinek eszébe, legalább még ezidőszerint, hogy a szigetország gazdasági hanyatlásáról beszéljen. A politikában gyakran halljuk Magyarországot Angliához hasonlítani; talán megpróbálhatnék ugyanezt a gazdasági életben is.

Amennyiben így volna, amennyiben a föld termésének a lakosághoz viszonyított kevesbedése gazdasági haladással férne össze: hanyatló irányzatnak kellene mutatkoznia az ország élelmiszerkivitelében. Amennyiben az ország gazdagodik, s a nép jóléte emelkedik, több élelmiszer fogy el az országban; mivel pedig nem terem több, mint azelőtt, tehát kevesebb marad kivitelre. Koplaló nép és gazdasági haladás: ez a két fogalom kizárja egymást; ahol a termelőerők gyarapodnak, ott a munkaalkalom is szaporodik, mert a termeléshez — történjék bármilyen tökéletes módszerrel — emberi munka kell. És ha nagyobb jövedelmet élvez a nép, akkor több élelmiszert is fogyaszt.

Ha tehát Magyarország gazdasági élete a haladás jegyében áll: amikor élelmiszerkivitele az utolsó időkben szükségképen hanyatlott. Ám ha bepillantunk a magyar korona országainak* kiviteli statisztikájába: épen ellenkező irányzatot tapasztalunk. A gabona és hüvelyesek, liszt, őrlemények és rizs kivitele (ez a külső forgalom legnagyobb csoportja) a behozatal levonásával volt:

1886—1895. között** évente 17,910.000 métermázsa, egy főre 103 kgr.
1896—1906. „ „ 20,829.000 „ „ „ 108 ***

A népesség számához viszonyítva folyton kevesbedik a föld termése s a kevesbedő termésből folyton nagyobb és nagyobb mennyiségeket visznek ki az országból. Következésképpen a nép tömege mind-egyre nagyobb hiányt szenved a legszükségesebb élelmiszerekben. Itt nem lehet gazdasági haladásról, iparfejlődés hatásáról beszélni; itt az történik, ami Oroszországban.

Hanyatló földművelés, emelkedő élelmiszerkivitel. Nem csupán a gabonáé, de az összes élelmiszereké. Ha összefoglaljuk a vámtarifai I—IV. és VI—XIV. osztályában felsorolt árúk**** (gyarmatarúk, fűszerek,

* Magyarország kiviteléről nincs külön statisztika; csak a társországokkal együtt. Utóbbiak azonban úgy területre, mint lakosságra nézve csak egy nyolcadrészt teszik a Magyarbirodalomnak; gazdasági életük még ennél is kisebb arányú. A statisztikából levonható következtetéseket tehát nem befolyásolják lényegesen, sőt egyáltalán nem, mert gazdasági fejlődésükben nincsenek Magyarországtól lényegesen eltérő tendenciák.

** A Magyarbirodalom külső forgalmáról szóló kimutatások csak 1882 óta jelennek meg rendszeresen és megszakítás nélkül. Tehát a kivitelnek az előző két időszakban (1869—75. és 1876—85.) való alakulását nem állt módunkban ellenőrizni.

*** Kiszámítva a következő források fölhasználásával:

Magyarország áruforgalma Ausztriával és más országokkal. 1886. és 1887. évfolyam. Budapest, 1887. és 1888.

Statisztikai kimutatások a m. sz. korona országainak külkereskedelmi forgalmáról. Budapest, 1898.

A m. szent korona országainak külkereskedelmi forgalma az 1891—900 években. Budapest, 1902. I. kötet.

A m. szent korona országainak 1901—1905. évi külkereskedelmi forgalma. Budapest, 1907. I. rész.

A Magyarbirodalom népessége:

1886—1895. között átlag 1 7,430.910

1896—1905. „ „ 19,264.556 lélekre rúgott.

(*Magyar Statisztikai Évkönyv.* Budapest, 1906. 65. lap.)

**** Ezen árúk közötti — elhanyagolható csekély arányban — egyéb is van, mint élelmiszer; így a VI. tarifaosztályban (gyümölcs, főzelék, növények és növényrészek) spanyolnád, cserje, szőlővessző; a XI. és XII. osztályban (zsiradékok, zsíros olajok) technikai célokra szolgáló ásványi zsiradékok, géplaj stb. Ezek inkább behozatali tételek; a kivitt élelmiszerek mennyisége

déligyümölcs, cukor, gabona, hüvelyesek, liszt, gyümölcs, főzelék stb.; állatok és állati termékek, zsiradékok, zsíros olajok, italok, eledelek) kivitelének és behozatalának értékét — az utóbbinak levonása után — a következő eredményt kapjuk:

Átlag egy évben	a kivitel többlete volt	s ebből jutott**
1886-tól bezárólag 1895-ig	504,8 millió korona	29,0 korona
1896-tól „ 1905-ig	637,8 „ „	33,1

A kivitel növekvő értéke egyszersmind növekvő mennyiséget és minőséget takar, mert az élelmiszerek árai — nagy átlagban — épen nem emelkedtek a két időszak között. A gabonakivitel mellé azonban újabb és újabb élelmiszerfajták kivitele sorakozik; a nép most már jobbféle, erőt adó élelmiszereit is kénytelen a külföldnek odaadni. Így emelkedett a baromfi- és a tojáskivitel, bár termelésük csak kevésbé fokozódott; emelkedett a tej és a tejtermékek kivitele ugyanakkor, mikor depekoráció állott be. Viszont a cukor termelését jelentékenyen fokozták (másfél millió métermázsáról közel három millió méter mázsára), de nem a belföld, hanem a külföld számára; a belföldi fogyasztás ma sem több egy millió métermázsánál. Csak a burgonyát nem viszik ki az országból; ez megmarad nekünk.

Az élelmiszerkivitel növekedése folytonos; kisebb visszaesések csak egyes rossz termésű években vannak, de ezeket már a következő év rendszerint kiegyenlíti, öt éves átlagokat véve ezt a képet kapjuk a kivitt élelmiszerek értékéről:

1886—1890. körött, évi átlagban	458,4 millió korona
1891—1895.	551,2
1896—1900.	574,3
1901-1905.	701,4
1906-ban	744,8

Hasonló folytonos progressziót lehet észlelni a legszükségesebb élelmiszerek: a liszt és gabonafélék kivitelében is. A népesség táplálkozásának köre folyton szűkebbre és szűkebbre szorul. Minél jobban szaporodik, annál kényszerítőbb erővel lép föl az a szükségyszerűség, hogy életigényeit vissza kell fejlesztenie arra a színvonalra, amelyen a nyolcvanas évek elején állott; sőt talán a hatvanas-hetvenes évek színvonalára, mikor egy hektár föld nem termett többet 6—7 méter-mázsa gabonánál, a dolgozó ember sorsa pedig közel állott a baroméhoz s a gazdasági élet középkori mederben folyt.

ezzel kevesebbnek látszik. Viszont a VIII—X. osztályban (állatok és állati termékek) nyersbőr, sörte stb. szerepel a kivitt élelmiszerek között. Ezen apró tételek — melyek különben is nagyjából kiegyenlítik egymást — elhanyagolható mennyiségek.

Ugyanaz történik nálunk, ami Oroszországban. Az orosz állam, hogy rengeteg adósságainak kamatait fizethesse: elveszi adóban a paraszt gabonáját. Annyi gabonát, amennyit az adófizető parasztok piacra dobnak, nem lehet az országban értékesíteni. A parasztok, bár koplalnak, vissza nem vásárolhatják, mert a pénzt, amit kaptak érte, adóra fizették; az iparos-, kereskedőnépesség száma csekély; vásárlóképessége is, mert a paraszttól elvett adófillért nem ő kapja, hanem — mint kamatot — az állam hitelezője, aki valahol Párisban él és eszébe sem jut, hogy a pénzt Oroszországba küldje vissza, orosz ipari készítményekért. Tehát a gabonát is ki kell vinni az országból, oda, ahol meg tudják vásárolni. A birodalom belsejében pedig pusztít az éhségtífusz.

A növekvő magyar élelmiszerkivitel ugyanolyan jelenség, mint a híres orosz gabonakivitel. A magyar államadósság kötvényei is nagyobbára külföldi tőkepénzesek tulajdonában vannak; az összes kamatok kétharmadrésze külföldre vándorol. Ausztriába sok millió vándorol évente, civillista címén és közösügyes kiadásokra. A magyar parasztot szintén óriási adóteher nyomja s az ország ipari és kereskedelmi népessége aránylag szintén csekély számú. A nagybirtokos nem sok adót fizet ugyan, de a termelt gabonát ő is piacra dobja, s az árából fényűzési tárgyakat hozat, ha ugyan nem él állandóan külföldön. Tehát a magyar ipari népességnek is csekély a vásárlóképessége. Következésképp itt is csak egy részét tudják megvenni a piacra vitt élelmiszereknek, a másik része külföldre kerül.

Pedig a tőlünk kivitt élelmiszert is el tudná fogyasztani — mai igényeihez képest — az ország lakossága. A szántóvető, ki azért adta el az élelmiszert, hogy adót fizethessen, nélkülözésben él. A nagybirtokos pedig, vagy bérlője csak úgy viheti a termelt élelmiszert nagyobb részét a piacra, ha béresének, napszámosának keveset juttat belőle s így mesterségesen hoz létre bizonyos fölösleget, mely a dolgozó földműves nélkülözésén alapul.

Tehát bizonyos mértékig nálunk is a dolgozó népnek az élethez szükséges tápláléka az, melyet erőszakkal elvesznek tőle, hogy az országból kivigyék. De a helyzet — még egyelőre — nem olyan éles, mint Oroszországban. A magyar paraszt — elsősorban az ország nyugati és középső részének parasztja — jobb ekével szántja a földet, mélyebben és jobb technikával műveli, mint az orosz, tehát több élelmiszert is produkál amannál. Igaz, hogy ebből többet is visznek el adó fejében, de azért mégis többje marad saját szükségletei fedezésére, mint az orosz muzsiknak; nem is az éhenhalás az, amiről egyelőre szó van, csak az igények leszállítása. A gazdasági élet is

fejlettebb, a hitel szervezettebb; aratás után, ha látja, hogy nincs annyija, amennyiből a télen családjával megélhet: pénzt is kaphat kölcsön. Igaz; hogy rátáblázzák a földjére és erősen megkamatoztatják.

Pénzre nemcsak azért van szüksége, hogy adót és kamatot fizethessen, hanem azért is, hogy iparcikkeket vásárolhasson. Rosszabb termésű évben nem adhat el annyi élelmiszert, hogy a pénzből még iparcikkekre is teljék, mert akkor nem maradna téli elesége. Tehát inkább pénzt vesz kölcsön és kamatfizetést vállal. A magyarországi paraszt (eltekintve a keletre fekvő elmaradottabb országrésztől) nem sajátkezüleg, háziipari úton készített ruhaneműt, bútort, edényt és faszerszámot használ, hanem rendes ipari terméket; házát a legtöbb helyen kőművessel rakatja, vagy legalább a fedélszéket áccsal készíti. Mivelhogy az orosz parasztnál intenzívebb mezőgazdaságot folytat, ez pedig több munkát kíván: a földművelés, s az állattenyésztés teendői annyira igénybe veszik őt, hogy nem marad ideje háziipari tevékenységre, még ha igényei fejlettségétől el is tekintünk.

A naturálgazdaságból fönmaradt paraszti háziipar pusztulását rendszerint a gyár versenyére vezetik vissza, holott előbbrevaló oka annak a mezőgazdaság növekvő intenzitása, mely a földműves munkaidejét egész éven át a föld és a gazdasági udvar számára foglalja le. Primitív földművelés a szántáson-vetélen, aratáson kívül alig ad dolgot; a földműves tétlenül tölténé az év nagyobb részét, ha nem fűnfaragna, vagy fonna-szőne valamit. Minél haladottabb a földművelés: az évnek annál több napját veszi igénybe a gazdasági munka s annál előnyösebbé válik a földművelőre nézve, ha szükséges ruházata, eszközei stb. készítését külön ezzel foglalkozó iparosra bízta.

Ezért van, hogy a mezőgazdasági szempontból elmaradt vidékek, Erdély, Horvátország és a magas kárpáti vidékek földművelői még ma is kiterjedt mértékben használnak házilag készült iparcikkeket. A kereskedő utóvégre ezeknek is csak ugyanolyan olcsón kínálja a posztót, mint a Duna-Tisza mentén lakó népnek: az elmaradt földműves mégsem igen veszi, mert keserves munkával és durva alakban ő maga is megcsinálja, mikor úgyis annyi az üres ideje. A földet alacsonyabb technikával műveli, semhogy egész munkaerejét el tudná benne helyezni.

A keleti országrész, a régi erdélyi fejedelemség parasztja nyomorult, sorban él; nem sokkal jobban, mint az orosz muzsik, de ugyanő kevésbé is van eladósodva, mint az alföldi vagy a dunántúli parasztbirtokos. A föld lassú kimerülése azokat támadta meg, kik a jobb időkben magasabb életigényeket sajátítottak el és vásárolt iparcikkeket

fogyasztásához szoktak. Rácz Gyula számítása szerint* 1903-ban a magyar hitelintézeteknek s az Osztrák-magyar banknak a földet terhelő összes követeléseai országrészenként a következőképen oszlottak meg:

A jelzálogos követelésből esett
egy hold szántóföldre

Duna balpartján	63,1korona,
„ jobbpartján	78,1 „
Duna-Tisza között	98,2 „
Tisza jobbpartján	65,1 „
„ balpartján	79,1 „
Tisza-Maros szögén	91,1 „
Erdélyben	37,0 „
Horvátországban	21,0 „

Mi ebből azt látjuk, hogy az eladósodás ott a legkisebb, hol a gazdálkodás a legfejletlenebb s a nép fogyasztásában még nagy szerepet játszanak a háziipari készítmények. Legnagyobb ott, hol a talaj kimerülése előrehaladt s emellett a nép igényei aránylag fejlettek.

Még világosabban kitűnik ez, ha nem elégszünk meg a hivatalos statisztika fölosztásával (mely a mezőgazdaság jellege szerint való megosztást gyakran keresztezi), hanem megyék szerint kísérjük figyelemmel az eladósodás mértékét. Így a Duna balpartján a magas hegyvidék: Trencsén, Turóc, Árva, Liptó, Zólyom megyék elmaradt földbirtokosainak eladósodása minimális; az erdélyi átlagon alul marad. Hasonlóképen a Tisza jobbpartján Ung, Sáros; a Tisza balpartján Máramaros, Szilágy, Ugocsa megyék. Magában Erdélyben is az oláh és az elmaradt székely megyék — Fogaras, Csík, Szolnok-Doboka, Hunyad, Torda-Aranyos — földbirtokai vannak a szántóföld arányában a legkevésbé eladósodva.

A statisztikából tehát kétségtelen határozottsággal az tűnik ki, hogy a naturálgazdaságot folytató, háziipari készítményeket használó földműves aránylag kevésbé van eladósodva, mint árutermelő és vásárolt iparcikkeket fogyasztó társa. Ámde hiba volna ebből azt a következtetést levonni, hogy a kezdetlegesen gazdálkodó horvát, oláh, ruthén vagy csíki székely parasztnak jobban menne a sorsa, mint a fejlettebb vidék kisbirtokosának és hogy kevésbé szorulna hitelre, mint emez. Épen ellenkezőleg: a keleti országrészek és a társországok földművesei folytatják az egész Magyarbirodalomban a legnyomorultabb életmódot; ezeken a tájakon pusztít a pellagrajárvány, mely a helytelen és hiányos táplálkozás következménye. Noha nyomorultan élnek és keveset fogyasztanak: sokszor még ez a kevés is hiányzik és ha

* Rácz Gyula: *A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása*. Budapest, 1906. 30. lap. — 1903. óta jelentékenyen rosszabbodott a helyzet; az adósság körülbelül 15%-kal növekedett.

ugyan el is látják magukat primitív háziipari készítményekkel: viszont akárhányszor megtörténik, hogy nincs elég télre való eleségük és még az ő állatiasan szerény táplálék-igényüket sem tudják kellőképpen kielégíteni. Tehát azt sem lehet mondani, hogy ne volnának hitelre szoruló helyzetben legalább is oly gyakran, mint a jobb életmódot folytató magyar vagy német kisbirtokos. Hogy mégsem vesznek föl annyi pénzt a földjeikre, mint emezek: ebben minden bizonytalanság van a naturálgazdaság korlátozottságának, a tudatlanságnak, a minden aláírástól irtózó bornírtságnak is. A naturálgazdaságot folytató paraszt hozzá van szokva, hogy saját készítményeit fogyassza és nélkülözzön, ha nem termelt eleget, tehát nehezebben határozza el magát bármely ügyletre, mint az árutermelő, kinél az adásvétel napirenden van. És ha már nagyon megszorul: inkább kér kölcsön a falu uzsorásától egy véka tengerit, amiért aratás után két vékát ad vissza, semhogy pénzt kérjen kölcsön kabátos emberektől és aláírjon egy papírt, amelyre — írástudatlan lévén — a sötétbe ugrás borzalmával tekint.

Van azonban egy más, nem kevésbé jelentékeny oka is az elmaradottabb vidékek aránylag csekélyebb eladósodásának, s ez abban áll, hogy e vidékek kisebb birtokosai aránylag nehezebben is jutnak pénzkölcsönhöz. A tőke: félretett élelmiszer, ahol tehát kezdetleges az élelmiszerek termelése, ott hiányos a tőkegyűjtés is. Ha átnézzük a takarékbetétek statisztikáját, meggyőződhetünk róla, hogy a legkevesebb eladósodott vidékeken egyszersmind a legkevesebb — a lakosság számához viszonyítva — a pénzügyi betétek összege. A Magyarbirodalom összes hitelintézeteiben elhelyezett takarékbetétek összegéből ezidőszerint — hozzávetőleges számítással — körülbelül 140 korona esik az ország egy-egy lakosára; ezzel szemben egy-egy erdélyi lakosra az erdélyi pénzügyintézetek betéteiből csak körülbelül 100 korona, egy-egy horvátra a horvát intézetek takarékbetéteiből csak körülbelül 65 korona jut. Tehát e két vidék nem csupán a földbirtok eladósodására, de tőkegyűjtésre nézve is alul marad a Magyarbirodalom átlagán. Hasonlóképpen az előző helyen fölhozott 15 legkevesebb eladósodott Dráván innen való megye közül tizenben 20—60 korona, kettőben körülbelül 100 korona esik egy-egy lakosra ugyanazon megyék pénzügyintézeteinek összes takarékbetéteiből. A 15 közül csak 3 megye (Liptó, Zólyom, Túróc) emelkedik fölül takarékbetétek dolgában a Magyarbirodalom átlagán s ezek is kivándorlásukról híres tót megyék; pénzügyintézeteik Amerikából kapják a betéteket.*

Mindeddig a kisbirtok eladósodásának szempontjait tárgyaltuk, azonban távolról sem szabad az eladósodást úgy felfognunk, mintha

* *Magyar Stat. Évk.* 1906. évf. 106. és 289. l.

csupán a kisbirtok jelensége volna. Sőt Horánszky Lajos számítása szerint az összes jelzálogtehernek csupán 46%-a terhelné a 100 holdnál kisebb birtokot. Rácz Gyula szerint ez a számítás optimisztikus, de ha így is van, mégis föltűnteti azt a tényt, hogy az eladósodásban körülbelül felesen osztozik a nagybirtok és a középbirtok is, különösen az utóbbi. A középbirtok eladósodása aránylag sokkal nagyobb s időben is előbb kezdődött, mint a kisbirtoké. A középbirtokos előbb megtanult a Magyarországon ma divó módszerrel gazdálkodni, következésképp a földje is előbb eljutott a kimerültség állapotába. Életigényei előzőleg sem voltak szerények; jobb időkben is gyakran vett fel kölcsönt tisztán fogyasztás céljára: a talaj kimerülésével, a gabonaárak hanyatlásával, mely a nyolcvanas években beállott s amelyhez még esetleg kamatteher is járult: még gyorsabban haladt előre az eladósodás.

Fényűzésből keletkezett a középbirtok eladósodása; az egyszerű megélhetés igényeinek fejlettsége mozdítja elő a kisbirtok eladósodását. A hetvenes-nyolcvanas években a parasztgazda is megtanulta, miképpen lehet többet termelni; túljutottak a házi készítmények használatán, szükségleteik többoldalúak lettek. Termelésük rendszere azonban a föld termékenységén alapult, ez pedig kimerülőben van. A termés-átlagok megállapodtak, némely vidéken pedig éppen hanyatlanak. Holott a paraszt-család szaporodik; ugyanazon földdarab termésének több embert kell táplálnia, mint előzőleg. 1890-től 1900-ig — a két utolsó népszámlálás tanúsága szerint — a mezőgazdaságban elfoglalt családi kisegítők száma 1,619.128-ról 2,132.411-re szaporodott. Családi kisegítője nagyjából csak az önálló törpe- és kiscsászánok van; a nap-számos vagy béres fia, leánya, mihelyt félig-meddig fölserdült, maga is cselédnek megy. 1900 óta a kivándorlás valószínűleg kevesebbítette a családi kisegítők számát, de az 1890 óta beállott szaporodást aligha tüntette el, mert a kivándorlók egy részének helyét kitölti a fölcseperedő ifjúság. Nagyjából ugyanazon területen, de hanyatló termelő-képességgel a parasztbirtoknak ma több munkaképes egyént kell táplálnia és ruháznia. S emellett folyton nőnek a direkt és indirekt adók, a különféle közterhek, melyek oroszlánrésze a földművesnép széles rétegét nyomja. A kiscsászán háztartásában megjelen a deficit, melyet kölcsönpénzzel kell pótolnia.

Kölcsön nélkül, eladósodás nélkül csak úgy élhetne meg a parasztság, ha visszatérne a házi készítmények használatához s a velejáró primitív, minden kultúrától távol álló, félig baromi életmódhoz. Csak a régi, kevesebb munkát igénylő és csekélyebb termelő-képességű hármasszámú rendszer visszaállításával volna ez lehetséges, mert

gazdálkodás mai rendszere a beállott ember- és munkaerőszaporulat dacára sem hagy elég időt a kisbirtokosnak a rendes háziipari tevékenységre. Ott, ahol a parasztok termelőmódja és értelmisége még ma sem bontakozott ki a hármasyomású rendszer s a nyers (natural) gazdaság köreiből: ott tárgyaltalan ez a visszafejlesztés s ott az eladósodás tényleg csekély. De ahol már egyszer megszűnt a hagyományosan nyomorúságos ősi rendszer: ott már az időközben fölhalmozódott kamatteher miatt sem lehet többé föltámasztani; bárhogy ajánlgassák konzervatív, klerikális részről a háziipart. Ebből az ajánlgatásból mindig ki lehet érezni a naturálgazdaság naiv boldogsága után való vágyakozást.

Hogy egy Európa közepén fekvő, fejlett szomszédos kulturországok közvetlen hatásának kitett ország népe ma, a XX. században visszafejlessze igényeit és kezdetleges, barbár termelőmódra térjen vissza: ezt még a legmerészebb reakcionáriusok sem remélhetik. Semellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a talaj kimerülése egyenesen megköveteli a nagyobb intenzitást, az állatállomány szaporítását, a gondosabb földmunkát és az erősebb trágyázást, míg ellenben valamely extenzívebb gazdaságrendszerre való visszatérés a talaj kimerülését rettenetesen fokozná. Az eladósodás kérdésének megoldását a visszafejldés útján keresni egyenesen képtelenség volna.

Így a nép mai igényei mellett az eladósodás rohamosan halad előre. A statisztikából világosan látszik, hogy az eladósodás főleg a kilencvenes évek közepe óta vált rohamossá, azóta, hogy a mezőgazdasági termelés fejlődése megszűnt lépést tartani a népszaporodással. 1892-ben 115 millió korona új terhet kebeleztek be (a megszüntetett terhek összegének levonásával) a Magyarbirodalomban levő ingatlanokra, 1895-ben már 231 millió koronát, s azóta minden évben 200—250 milliót.* A hazai hitelintézetek jelzálogkövetelése

1890-ben	960	millió	korona
1895-ben	1205	»	»
1900-ban	1990	»	»
1906-ban	2549	»	»

összegre rúgott, s ebből csaknem háromnegyed rész (1906-ban: 1786 millió) a földet terheli. És még ezen utóbbi összeg kétszeresét teszi ki ezenkívül az Osztrák-magyar banknak, külföldi hitelintézeteknek, továbbá magánosoknak és jogi személyeknek a földre táblázott jel-

* *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1903. és 1906. évfolyam (87 illetve 88 lap).

** Ráczy Gyula id. munk. 28 lap, továbbá *Magy. Stat. Évkönyv*, 1895. és 1906. évfolyam.

zálogos követelése. 1901-ben a magyar földbirtok összes jelzálog-adósságai Holec Sámuel adatai szerint 5400 millió, Horánszky Nándor szerint 5011,2 millió, Ráczy Gyula számítása szerint 4692 millió koronát tettek ki. Mekkora lehetett az adósság 1901 óta: erről a magyar intézetek kölcsöneinek előbb kimutatott növekedése adhat fogalmat.

Ezeket a horribilis kölcsönöket nem szabad úgy tekintenünk, mint produktív befektetések céljára fordított tőkét. Hiszen ha így lenne, akkor éppen az utolsó évtizedben, mikor a teher emelkedése oly rohamos: a földművelés termelő felszerelésének, s ehhez képest termelőerejének is rohamosan emelkednie kellett volna. Gondoljunk föl: ha a fölvetett hat milliárdnak csupán egyhatod részét istállók építésére, állatok nevelésére, s a gazdálkodás megfelelő javítására fordítják: akkor a marhaállományuk több millió számos állattal szaporodnia kellett volna. Holott éppen az ellenkező történt: stagnációt, sőt 1895-höz képest némi visszaesést látunk. Éppen az utolsó 10—12 év óta, mikor az eladósodás menete rohanássá gyorsult, abban az időszakban, mikor éppen a legnagyobb tőkebefektetéseknek kellett volna történniök, föltéve, hogy a kölcsönöket ilyen célra vették volna föl.

S a mezőgazdasági ipar is gyöngé; a 21 cukorgyár, mely az ország területén működik, ipari vállalkozók, részvénytársaságok tulajdonában van: ezeket tehát nem a termőföldre táblázott milliárdokból építették. Van ugyan a Magyarbirodalomban (1905—1906) 601 mezőgazdasági szeszgyár (melyeket az állam kb. 4 millió koronára menő évi kedvezménnyel támogat), ezeknek összes felszerelése nem igen tesz ki többet, mint egyenként 50—60.000, együttvéve 30—40 millió koronát. Mi ez a csekély befektetés a milliárdokhoz képest, melyeket a birtokosok kölcsönvettek?

Nem, ezt a rengeteg adósságot, mely a termőföldet nyomja, túlnyomó részben fogyasztás céljára vették föl. Ami nagyon szomorú tény, ha elgondoljuk: ugyanekkor kölcsönvett tőkével, föltéve, hogy ez termelés céljára szolgált volna, meg lehetett volna reformálni, a haladás útján egy nagy lépéssel előre lehetett volna vinni a magyar mezőgazdaságot és akkor a föld megnövekedett termése oly bőségesen ellátta volna a mezőgazdasági népességet, hogy nem lett volna szükség fogyasztási kölcsönökre, s a megszorodott jövedelemből a termelés céljára való kölcsön is már rég visszafizetődhetett volna. Azóta már a tőkegyűjtés korszaka válthatta volna föl az eladósodás korszakát.

Miképp történhetett meg, hogy egy ország mezőgazdasági népes-

sége, amelynek hat milliárd korona tőke állott rendelkezésére: ahelyett, hogy ezzel a rengeteg tőkével a földet termékkennyé és önmagát és az országot gazdaggá és függetlenné tette volna: inkább természetlenül hagyta a földet és a kölcsönt készen elfogyasztotta, kimerülő földje jövedelmét elzálogosította, önmagát hitelezőknek, s az eladósodott országot hitelező országoknak szolgájjává tette?

Mert ha a kölcsönök fölvevői nem vártak volna addig, míg a föld termésének megfogyatkozása hiányt támasztott, ha ugyanazon kölcsönt, amelyet később fogyasztás céljára kellett fölvenniök, már előbb fölvtették volna a termelés javítása céljára, akkor, mikor az évi szükségletek még kitellettek a föld terméséből: akkor sohasem került volna a sor fogyasztási kölcsönökre. A mezőgazdaság haladása meghozta volna a jövedelemnek azt az emelkedését, melyet a népszaporodás, s az igények emelkedése megkívánt.

Azt látjuk: a mezőgazdaság haladása megállott a kilencvenes évek közepén. Megállott, mert a rablógazdaság rendszere csak addig alkalmas a termés növelésére, amíg van mit rabolni. De ha már egyszer minden szántani való föld fel van törve s a földek nagyrésze kimerülőben van, akkor a rablógazdaság már nem a haladás, hanem a pusztítás eszköze. Ilyenkor már egyéb eszközök kellenek a termések növelésére: a marhaállomány szaporítása, műtrágya, váltógazdaság stb. Azt látjuk, hogy a magyar mezőgazdaság megállott a fejlődésnek azon pontján, mikor ezek az eszközök kerültek volna sorra. Legalább — számbavehető mértékben — ma sem alkalmazza őket, nagy átlagában nem és közgazdasági szempontból csak a nagy átlag jó figyelembe, néhány tucat mintagazdasággal több vagy kevesebb itt nem számít. A nyolcvanas évek végén a magyar mezőgazdaságnak át kellett volna térnie a váltógazdaságra, illetőleg ennek valamely kezdetlegesebb alakjára, erősen kiterjesztvén a gumósnövények és a takarmány területét, szaporítván a marhaállományt, műtrágyát és egyéb termésszaporító javításokat alkalmazván. Ilyen rendszabályok tovább növelték volna a föld termését, s az eladósodást elkerülhetővé tették volna. A magyar mezőgazdák azonban nem alkalmazták őket; ehelyett 1890 óta milliárdokat vettek kölcsön fogyasztás céljára, csupán 1895 óta, optimisztikus számítással, harmadfél milliárdot.

Mi tartotta vissza a gazdákat az említett javítások alkalmazásától? E kérdést nem lehet elútni azzal a frázissal, hogy a magyar nem tud gazdálkodni. Lám a hetvenes-nyolcvanas években tudott gazdálkodni, tudott agrár-technikai javításokat alkalmazásba venni, amelyek ket évtized alatt megkétszerezték az ország mezőgazdasági termelését. Miért nem veszi alkalmazásba immár másfél évtized óta azokat a

javításokat, amelyekhez a magyar mezőgazdaság fejlődése már a nyolcvanas évek végén eljutott? Ezekhez — hangzik az ellenvetés — nagyobb szakértelem kell. Ámde a szakértelem nem hiányzik mindenütt. Az ország mezőgazdasági területének nagy darabja 100 kataszteri holdnál nagyobb gazdaságokra oszlik s e nagyobb gazdaságok jelentékeny részét szakképzett mezőgazdák vezetik. És ha az egyik nagygazdaság megkezdi az újrendszerű gazdálkodást, példáján okul a másik, föltéve, hogy az új agrár-technikai javításokat rentábilisnek és érdekében állónak találja.

A hatvanas-hetvenes években a nagygazdaságok egy percig sem késtek a haladás útjára lépni, mihelyt erre a vasutak módját nyújtottak. Épen a nagygazdaságok vezettek a gazdálkodás reformálásában. És habár az ország pénzügyi válságban szenvedett, a válság a nyolcvanas években épen a mezőgazdasági termelés föllendülése következtében szűnt meg.

Miért nem volt hajlandó a nagybirtok 1890 óta az agrár-technikai haladás útján megmaradni?

A kérdés nyitja a nagybirtok gazdasági természetében van. (Nagybirtok fogalmába a középbirtokot is beleértve.) A nagybirtokon üzött mezőgazdasági termelés célja: földjövedelem, földjáraadék létrehozása. A nagybirtok csupán akkor hajlandó a termelőmódot technikailag javítani, s a termés mennyiségét növelni, ha a termés nagyobodása egyszersmind a földjáraadék nagyobodásával jár. A földjáraadék: az a jövedelemrész, mely a termés eladás-árából a termelésre felhasznált és elkoptatott eszközök és anyagok értékének, a tőkejövedelemnek és a kifizetett munkabérek összegének levonása után fönmarad. Olyan időkben, mikor a gabona ára magas, ellenben a munkabér alacsony, valamint az anyagok és eszközök olcsók és tőkét is lehet kapni aránylag csekély kamat ellenében: a nagybirtokos szívesen hajlandó a föld termését intenzívebb munka és erősebb tőkebefektetések által növelni. Mert ha egy métermázsza gabonát aránylag olcsón állíthat elő és drágán adhatja el, jobb ő rá nézve, ha 15 métermázsza gabonát termel egy hektáron, mintha — bár aránylag kisebb munkaköltség és egyéb befektetés árán — csak 12 métermázsója terem egy hektáron.

Az 1870-es években a gabona ára állandóan magas volt, a munkabérek pedig aránylag alacsonyak. Mi sem természetesebb, mint hogy a nagybirtokosok élve a jó alkalommal, a kínálkozó olcsó munkaerőt a termelőmód intenzitásának s ezzel a termésnek növelésére használták fel. És habár az intenzívebb termelőmód egy adott területen több emberi munkát igényelt, mint az előző, elmaradottabb rendszer, és noha ezzel kapcsolatban a munkások után való kereslet általánosan

fokozódott s a munkabér emelkedett: a gabona ára elég magas volt s az életbeléptetett javítások eléggé célszerűek voltak ahhoz, hogy a föld jövedelme mégis emelkedjék.

A kisbirtokosok zöme azután okult a nagyok példáján; utánozta, ami hasznosat tőlük látott és hovatovább szintén a javított rendszerrel művelte a földet.

A nyolcvanas évek végén azonban megváltozott a helyzet. Mindazon javítások, melyeket a gazdálkodás továbbfejlesztése követelt volna, sok emberi munkát igényeltek; általános életbeléptetésük alkalmas lett volna a munkások után való kereslet erős növelésére. Ám ugyanakkor általános hanyatlás állott be a gabonaárakban. Tehát a szóban forgó javítások nem lettek volna alkalmasak a földjáradék növelésére. A nagybirtokosok nem is vették őket alkalmazásba. Sőt inkább oda törekedtek, hogy a földjövedelem sülyedését, melyet a gabonaárak hanyatlása okozott: a munkabérek leszorításával hozzák helyre. Ami nagymértékben sikerült is nekik munkamegtakarító gépek alkalmazása által, valamint azáltal is, hogy kerültek minden olyan újabb agrártechnikai javítást, mely a munkaerőszükségletet egy adott területen gyarapította volna. Ami épen nem volt alkalmas a termelés számbavehető növelésére.

A munkabérek emelkedését azonban — mely napjainkban általános világgazdasági irányzat — mégsem lehetett elkerülni; a kivándorlás gondoskodott róla. De ez a körülmény aztán épen nem alkalmas arra, hogy a nagybirtok a gazdálkodás intenzitásának fokozására szánja el magát.

Ezzel meg volna magyarázva, miért tartózkodik a nagybirtok immár két évtized óta gazdálkodásának fejlesztésétől. Ámde az ország termőföldjének egy jelentékeny része nem nagybirtokosok, hanem kisparasztnak kezében van. A kisparaszt nem sokat törődik a földjáradékkal, ő egy személyben munkás és birtokos. Amit esetleg elveszít a földjáradékon: kamatostól megnyeri a munkabéren.* Minél többet termel, annál többet keres. Neki tehát a gabonaárak hanyatlása dacára is érdekében állott volna a termelés tovább való javítása.

Miért tartózkodott ez a birtokos-réteg a földművelés technikai fejlesztésétől?

A viszonyok ismerője hamar kész a felelettel. A parasztság széles rétege bár 1848-ban felszabadult: még ma sincs emancipálva egykori urainak gyámsága alól. Iskoláztatása rossz, mezőgazdasági szakértelme kezdetleges, önálló kezdeményezés iránt még csak most kezd

* L. szerzőtől: *Nagybirtok és mezőgazdasági termelés. Huszadik Század*, 1908. június—július.

hajlandóságot mutatni. Az állam gondoskodhatott volna ugyan a kisbirtokosok szaktudásának fejlesztéséről, csakhogy az államhatalmat a nagybirtokos osztály kezeli. Erre az osztályra pedig a mai viszonyok között vészthozó volna, ha a kisbirtokon kifejlődnék a modern intenzív váltógazdaság. Mert ez a munkáskezek után való kereslet növelésére, a munkaerő-kínálat apasztására: szóval a munkabérek oly nagyarányú emelkedésére vezetne, amely kész veszedelme volna a nagybirtokosok jövedelmének.

A magyar állam sohasem törődött a kispazda agrártechnikai tudásának fejlesztésével. Csip-csup apróság, amit ezen a téren alkotott. Amit a kispazdák tanultak: a maguk erejéből, a nagybirtok példáján okulva tanulták. S amikor a nagybirtok megállt a haladásban: ők is megálltak — legalább ideig-óráig. Egyelőre a gabonatermelő rablógazdálkodás csődje őket is a kárvalottak sorában találja és nem utolsó sorban. Két évtized óta annyi adósságot csináltak, amennyi megtakarított tőkét félretehettek volna, ha idejében tovább fejleszthették volna gazdálkodásuk módszerét.

Az állam azonban lelkiismeretlen egykedvűséggel nézte és nézi, mint halmozódik toronymagasságra a parasztság földjeit terhelő adósság, mint harapódzik el, mint fenyegeti magának az államnak létét az emésztő baj, melyet tizenöt évvel ezelőtt néhány alkalmas, kevés tőkét igénylő rendszabállyal játszva megelőzhetett volna, s amelyet a kellő becsületes jóakarattal még ma is el lehetne tüntetni. Ha ugyan meg volna ez a jóakarát, úgy, amint ma nincs meg. Ez az állam 1867. óta nyíltan funkcionált a nagybirtok hatalmi eszköze gyanánt; még csak fáradságot sem vett e minőségének kendőzésére. Mindig azon volt, hogy a terheket levegye a nagybirtokról és a kisbirtokos vállaira helyezze. Viszont minden előnyt a nagybirtoknak juttatott; 1867 óta számlálatlan milliókat költött a nagybirtokosok mocsarainak kiszárítására és egyéb a nagybirtok érdekeit istápoló intézkedésekre; egész gazdasági és kultúrpolitikája a nagybirtok érdekeit szolgálta, míg a kisbirtok számára, csip-csup apróságoktól eltekintve, soha semmi sem jutott. Csak természetes, hogy ez az osztályállam nem törődött, nem is törődhetett a földbirtok eladósodásának okaival, pedig az ő saját létét, önállóságát már is kikezdi az a tény, hogy a földbirtokosok nagy tömegei külföldi, leginkább ausztriai hitelezőktől függő helyzetbe jutottak. Az osztályuralom nemcsak az elnyomott népre súlyosodik, de alkalomadtán magára az osztályállamra is vészthozó. Amire később még rátérünk.

Az eladósodás menete ma már ijesztően gyors, ami csak természetes, mert míg egyfelől a föld termőereje hanyatlóban: másfelől a kamatteher egyre nagyobb részt hasít ki a gazda jövedelméből. A közép- és kiscgazdák egy része ma már akkora kamatot fizet, hogy ha ezen felül még az adóját is megfizeti: nem marad elég a megélhetésre. Vannak helyek, ahol már a legkitűnőbb aratás sem használ, így a szegedi kereskedelmi és iparkamara kerületében 1906-ban — a kitűnő termés dacára — 24 millió korona új terhet tábláztak az ingatlanokra. Az új kölcsönök kamatai ismét csak a jövedelmet csökkentik és folyton nagyobb és nagyobb kölcsönöket tesznek szükségessé, fogyasztás céljára.

És mindezen sok kölcsön kamatainak és annuitásainak majdnem felerésze — évente körülbelül 80 millió korona — külső országokba vándorol, a földet terhelő kölcsönök egy részét ugyanis külföldi tőkepezések adták, jelzáloglevelek ellenében. A kamatok összege folyton növekszik, mint egyéb külföldre menő kamat és járadék (államadósság, stb.) összege is. Folyton több és több pénz megy ki az országból, folyton több és több élelmiszernek kell utána mennie, hogy a pénz visszajöjjön.

Ma még — aránylag — tűrhető a helyzet. Ha a gazda nem tudja kifizetni az összes adót és kamatot: újabb kölcsönt vesz föl és abból fizeti. Ha nem így lenne: akkor még több élelmiszert kellene piacra vinnie, akkor sokkal rohamosabban növekednék az élelmiszerek kivitel s akkor a Duna-Tisza tájain is megjelenék a pellagra, mely ezidőszert még csak az erdélyi fejedelemség történelmi területén, valamint Horvátországban pusztít. Különben, sajnos, már nem is igen kell föltételes módban beszélnünk: hiszen csak a közelmúltban lépett föl Budapesten az éhségtífusz. Az utolsó járvány-eset 1884-ben volt; előzőleg otthonos volt Magyarországon. Elmaradása együttjárt a földművelés haladásával, s a velejáró általános gazdasági föllendüléssel. Visszatérése intő jel, mely rámutat a földművelés stagnációjára, az egy főre eső élelmiszer átlag sülyedésére s az ország gazdasági hanyatlására.

Magyarország népessége újból eljutott abba az állapotba, mely ma egész Kelet Európát, elsősorban Oroszországot jellemzi, s amely állapotot élelmiszer-válságnak lehet nevezni.* Oka nálunk is, Orosz-

* Tény ugyan, hogy a ma egy főre eső élelmiszer-átlag, ha egy évtized óta sülyedt is, még mindig jóval nagyobb, mint a hetvenes években volt. Ha csupán ezt vennék figyelembe: nem beszélhetnénk élelmiszerválságról. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a hetvenes évek óta új generáció fejlődött, az előzőnél nagyobb igényekkel, melyeket ma, az élénk közlekedés korában, kultúrországok tőszomszédságában semmi szín alatt nem hajlandó visszafejleszteni.

országban is a földművelés technikai haladásának elégtelenségében rejlik. Csak a válság formája különbözik az oroszországitól. Amott koplal és éhen pusztul a parasztság, míg nálunk — a mezőgazdaság haladottabb technikájához, a nép ezzel kapcsolatos magasabb kultúrájához és nagyobb tetterejéhez képest inkább eladósodás és kivándorlás alakjában jelentkeznek. Ám az elmaradottabb vidéken nálunk is egész durva és borzalmas alakjában mutatkozik az éhség. Úgy a haladottabb, mint az elmaradt országrészekben tarthatatlan a helyzet, s a válság kiéleződésével az ország mai gazdasági és politikai berendezkedése is tarthatatlanná válik.

V. Kivándorlás; a népélelmezés mérlege.

Negyven évvel ezelőtt az Alföld és a nyugati országrész népe nem folytatott sokkal jobb életmódot, mint a mai székely vagy jobb módú oláh. A kenyere jobb volt, rendszerint rozsból, vagy búzából készült; puliszkát nem evett, de húsféle — télen, disznóölés idején kívül — ritkán került az asztalra. Az óriási gulyákban tartott marhának kevés fogyasztója akadt az országban; akkoriban az élő barom és a gyapjú sokkal nagyobb részét tette az ország kivitelének, mint ma. A kenyérrel is takarékoskodni kellett, mert kevés termett; rossz években az éhínség sem volt ismeretlen.

A dolgozó nép sorsa nem lehetett valami fényes, s a régi jó időkről szóló mesék aligha igazak; erre nemcsak a föld csekély termőképességéből lehet következtetnünk, de a nép csekély szaporodásából is. Például 1869-től 1880-ig a Dráván inneni Magyarország lakossága mindössze 171.000 lélekkel szaporodott,* bár a hetvenes évek végén már beállottak a jobb idők; a föld termése nagyobb lett és a munkáskéz után való kereslet növekedett. Bár az igaz, hogy időközben kolerajárvány is pusztította a népet, mégis úgy látszik, az akkori idők csekély termései mellett** járvány nélkül sem igen szaporodhatott volna a lakosság, bár igényei még ebben az időben nagyon kezdetlegesek voltak.

A XIX. század közepe táján egyáltalán szűk volt az élelmiszer-termelés a szaporodó népesség számára. Ha nem verték volna le 1849-ben a forradalmat, ha nem jöttek volna a járványok, melyek a lakosságot megtizedelték: aligha lehetett volna az ország gazdasági rendjét, a földbirtok meglévő eloszlását a hetvenes évekig fön-

* 1869-ben: 13,579.129 lélek, 1880-ban 13,749.603. Már 1890-ben 15,162.988 lakosa volt az országnak.

** L. a *Huszdik Század* múlt számában 26. lapon levő táblázat első oszlopát.

tartani, mikor is az épülő vasutak lehetővé tették a világpiac kedvező árviszonyainak kihasználását, s a földművelésnek valóban nagyszabású, de a hagyományos birtokeloszlás kereteiben mozgó fejlesztését.

Azon idők, melyek a mezőgazdaság átalakulása után következtek, — a nyolcvanas-kilencvenes évek — kedvezően befolyásolták a nép életmódját és fejlesztették az igényeit. Maradék is eltűnt — a Duna-Tisza vidékein — a házi készítmények használatának; iparcikkek kerültek helyükbe. Ha bőség áll be az élelmiszerekben, ez a szükségletek differenciálódását vonja maga után úgy az egyesre, mint az összességre nézve. Az egyes — a dolgozó földműves — azt az élelmiszert fölösleget, mely rendelkezésére állott, iparcikkért adta cserébe, tehát iparosok megélhetését tette lehetővé. Az összesség pedig nagy közmunkákat végzett, — vasútépítést, vízszabályozást — amely munkákat nem lehetett volna végrehajtani egy bizonyos gazdasági erőtaralék, az élelmiszerek bizonyos fölöslege nélkül.

Igaz, hogy a vasútépítések — az ország társadalmi szerkezetéhez híven — elsősorban katonai célokat szolgáltak; de ez nem nagyon lényeges, a fő, hogy az ország gazdasági életét emelték s egyúttal keresetet adtak a szaporodó népességnek. Az építkezések is hozzájárultak az élelmiszerkészletek elfogyasztásához. Ámde a század végén — ugyanakkor, mikor a talaj kimerülésének első jelei mutatkoztak — a nagyszabású építkezések is abbanmaradtak. Nem kutatjuk, nem is tudjuk megállapítani, milyen összefüggésben állott a munkálatok abbanmaradása (mert lenne még ma is elég tennivaló) a talaj kezdődő kimerülésével s az ország gazdasági erejének sülyedésével. Tény, hogy abbanmaradtak s a század végén nagy emberfölösleg keletkezett, amelynek számára nem termett élelmiszer és nem akadt munka az országban.

Ha a nép hajlandó lett volna arra, hogy visszatérjen a két-három évtizeddel azelőtt elhagyott életmódhoz: akkor nem érzett volna hiányt az élelmiszerekben. Ha a földműves-proletár megelégedett volna házi készítményű vászonnal és magarakta vályogkunyhóval: akkor keresetének túlnyomó részét élelmiszere költhette volna és legalább kenyérrre telt volna belőle; hasonlóképen a kisparaszt is megélhetett volna szaporodó családjával a föld kisebb hozadékából is. Igaz, hogy akkor az időközben kifejlett szerény ipar is tönkrement volna. (1900-ban már a lakosság 15,2%-a foglalkozott iparral és bányászattal.) De a nép — dicséretére válják — nem volt hajlandó alacsonyabb kultúrához visszatérni; fejlett értelmisége is tiltakozott ez ellen. Előbb — 1897-ben és 1898-ban — forradalmi úton iparkodott az élelmiszerválságot megoldani; egészséges ösztönnel fölismervén a baj gyökerét: a földmű-

velés szervezetének megváltoztatását tűzte ki céljául; föl akarta osztani a nagybirtokot, mely a munkaalkalmat korlátozza, s a föld termését a néptől elvonja. De a forradalmi törekvések gyöngék voltak, szemben az osztrák katonai hatalomra támaszkodó nagybirtokossággal, s a nép reményét veszítve: a békés megoldás útjára lépett, amely Amerika felé vezetett.

1899-ben történt először, hogy a kivándorlók száma az ötvenezret megközelítette. Egyébiránt a kivándorlás fejlődése a hivatalos statisztika szerint így ment végbe:

1886—90-ben évente átlag	_____	25.723
1891—95-ben	„ „ _____	25.006
1896-ban	„ „ _____	24.846
1897-ben	„ „ _____	14.310
1898-ban	„ „ _____	22.965
1899-ben	„ „ _____	43.394
1900-ban	„ „ _____	54.767
1901—05-ben	„ „ _____	110.187
1906-ban	„ „ _____	178.170

volt a tengerentúli kivándorlók száma.

Csupán a hivatalos kimutatás szerint is 1899. és 1906. között 827.000 ember vándorolt ki a Magyarbirodalomból, de azokkal együtt, kik a hivatalos közegek figyelmét elkerülték: bátran egymillióra tehetjük a számukat. Az élelmiszerválság mégis fönnáll, mert a lakosság szaporodása nagyobb a kivándorlásnál. Mint előző helyen már láttuk: Magyarország egy lakosára ezidőszert kevesebb növényi élelmiszer jut abból, ami termelt és az országban maradt, mint egy évtizeddel korábban.

E ténynek azonban ellentmond a munkabérek emelkedése, melyet a kivándorlás következménye gyanánt tapasztalunk. Mert a munkabérek emelkedése azt jelenti, hogy a dolgozó nép jobban él, s így több élelmiszert fogyaszt, mint annakelőtte. Ha azonban a nép több élelmiszert fogyaszt: akkor honnét kerülnek elő azok az egyre inkább fokozódó gabona és lisztmennyiségek, melyeket az országból kivisznek, holott a termelés — a lakosság számához képest — hanyatlott? Viszont ha a lakosság táplálék dolgában rosszabbul él, akkor vajmi keveset jelent a munkabér pénzüsszegének emelkedése; legfeljebb azt, hogy a munkás ugyanazon pénzüsszegért kisebb mennyiségű, vagy rosszabb minőségű élelmiszert kap, hogy tehát a pénz értéke kisebbedett.

A munkabér emelkedését első sorban a mezőgazdaságban lehet tapasztalunk. Magyarországon egy férfi átlagos napszámja ellátás

nélkül — a hivatalos kimutatás szerint* — 1892-től 1901-ig 126 fillér körül ingadozott;

1903-ban már	133 fillért,
1905-ben	155 „
1906-ban	186 „

tett ki.**

Az 1906. évi aránylag jó napszámot első sorban a kitűnő aratásra kell visszavezetnünk; legalább a következő, rosszabb termésű évben újból kevesebb lett a napszám. Általános irányzatképen mindenestre fönnáll a munkabérek emelkedése, melyet részint — és inkább az iparban — a munkások szervezettsége, részint pedig a kivándorlás okoz, mivel éppen a munkabíró elem vándorol ki.

A munkabérek emelkedése beigazolt tény és mint ilyen, ellentmond az élelmiszerek relatív megfogyásának, mely azonban szintén be van bizonyítva, hisz ugyanazon hivatalos statisztikából merítjük, mely a munkabérek emelkedéséről is beszámol. A kettő között levő ellentmondás azonban csak látszólagos; szó sincs róla, hogy kizárnák egymást, amint ez ki fog tűnni a következőkből:

1. Kivándorolt közel egymillió ember; nagy részben felnőtt, munkabíró férfi: tehát erős élelmiszerfogyasztó. A nép természetes szaporodása ellenben gyermekeket állított helyükbe, kik nem jönnek számba a munkapiacon, de egyszersmind csekély a táplálékigényük is. A népszaporodás tehát úgy munkaerő, mint fogyasztás szempontjából kisebb, mint amekkorának számszerűen látszik.

2. Kevesebb lett az állatok száma, s ezzel növényi táplálék szabadult föl, emberi fogyasztás céljaira. Egy számos marháának éven át való táplálásához ötven métermázsa növényi szárazanyag szükséges. 1895-től 1906-ig kilencszázezer számos marhával fogyott az ország állatállománya. Ez negyvenötmillió métermázsa növényi szárazanyag évi megtakarítását jelentené; ámde valóban aligha többet ennek felénél, mert fiatal és aprófajta állat is szerepel a kimutatott számban s ezenfelül a hanyatlás egy részét helyreüti (takarmányszükséglet szempontjából is) a jobb fajta szarvasmarhák lassú térfoglalása.

3. Az ország keleti harmadát nem igen érintette a munkabérek emelkedése; itt a lakosság túlnyomó része vigasztalan nyomorúságban, éhségben élő kisparaszt. Itt már csakugyan nagy lehet az élelmiszerek hiánya, ha a kormány maga is akciókat indít, melyek korrupciójukkal egyetemben tragikomikusán hasonlítanak az orosz kormány éhség-

* M. kir. földművelésügyi minisztérium: *Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon*. Budapest, 1902.

** V. ö. *Magyar Stat. Évk.* megfelelő évfolyamait.

akcióihoz. Ruthén-akció, székely-akció már van; most már csak a románok nélkülözik a gazdasági megújulásnak ezt az előfeltételét, amelyet — nemzetiségi bűneik miatt — úgy látszik, nem is kapnak meg egyhamar.

A nagy városokban is ijesztően terjed a pauperizmus; részben munkaképtelen, részben munkanélküli tömegek keletkeztek és nőttek nagyra az utolsó tíz év folyamán. Itt van az érem másik oldala: szomorú kiegészítője annak a kedvező képnek, melyet az ipari munkabérek emelkedéséről szoktak festeni.

4. A mezőgazdasági munkabérek emelkedése, melyet a földművelésügyi minisztérium kimutatásaiból meg lehet állapítani: leginkább az ország nyugati és középső vidékein megy végbe. Azt mondják: a hivatalos kimutatások túlságosan élénk színekkel adják vissza ezt a folyamatot. Minden különös rosszakarat nélkül is föl lehet ezt tételni, mert hiszen a statisztika anyagát épen azon érdekkör szolgáltatja, mely ellen a béremelkedés éle irányul; tehát az adatok szolgáltatói csak kivételesen lehetnek elfogulatlanok. Nem lehet azonban kétségbe vonni, hogy a mezőgazdasági munkabérek az utolsó 4—5 év folyamán javultak, következésképp javult a mezőgazdasági munkás táplálkozása is. Több pénzből mindenesetre több növényi élelmiszert képes vásárolni. (Az 1907. évi rossz világtermést követő kenyérdrágaságtól, mint kivételes jelenségtől eltekinthetünk.) Vajon egyszerűs mind több animális élelmiszer fogyasztására nyílik-e alkalma, mint előzőleg: ez legalább is kétséges. A sertésenyésztés hanyatlása érzékenyen érinti a cseléd és a napszámos táplálkozását; az előbbi keservesen nélkülözi a tehéntartást is, melyet elvettek tőle. Több mint valószínű, hogy állati eredetű élelmiszerekből az átlagos mezőgazdasági munkás ma sem fogyaszt többet (ha ugyan nem kevesebbet), mint annakelőtte.

Ugyanezt a kisparaszt táplálkozásáról is el lehet mondani. Az animális élelmiszerek magas ára a tej, vaj, tojás, s a nevelt baromfi nagyobb részének eladására ösztönzi őt;* a sertések pusztulása is részben az ő rovására megy. Ahol javul is a helyzet, mint különösen Vas, Sopron, és Tolna-Baranya megyék tájékán, ott is inkább pénzmegtakarításban és földvásárlásban mutatkozik az előremenetel, mint a táplálkozás javulásában.

5. Általános hiány mutatkozik állati eredetű élelmiszerekben. A hiány, mely drágulásban jelentkezik, oly nagy, hogy még a hüve-

* Tanulságos adatokat tartalmaz erre nézve ifj. Leopold Lajos értekezése: *Parasztyermekünk és a tehéntej. Közgazdasági Szemle*, Budapest, 1905. 33. kötet, 5. szám.

lyes veteményekre is kiterjed, amelyek tudvalevőleg húspótló szerepet játszanak.* Mindezeket az élelmiszereket a lakosság zöme inkább kénytelen nélkülözni, mint a kilencvenes években. Nélkülözi őket elsősorban a városi lakosság, melynek egészségtelenebb foglalkozása és tartózkodóhelye megkövetelné a jobb minőségű táplálékot. A középosztályok kisebb jövedelmű részének táplálkozása — a minőséget tekintve — határozottan rosszabbodott; még nagyobb mértékben áll ez a városi munkásság táplálkozására.

Köztudomású, hogy az ipari munkás a nagyobb bérösszegeből, melyet ma kap, nem táplálkozhatik olyan jól, mint régebben a kisebből; a többleten, amelyet szervezkedéssel kicsikart, mindenféle uzsora osztozkodik: házbér- élelmiszerezsora; s az osztozkodásban az állam és a község is részt vesz, fogyasztási adókkal terhelvén a legfontosabb szükségleti cikkeket. A munkabér pénzbeli emelkedése tehát nem jelenti egyszersmind az ipari munkás életmódjának javulását. Az ipari szakmunkások nem azért vándorolnak ki egyre tömegesebben, mintha túlságosan jól menne itthon a dolguk.

A munkabér pénzösszegének emelkedése azonban hátrányosan befolyásolja a kisvállalkozók jövedelmét, illetőleg, mivel ezek a fogyasztókra hárítják a költségszaporulatot: az összes középosztályokét, sőt visszahat ugyanez magának az ipari munkásságnak jövedelmére is. A pénz vásárlóereje kisebb lett, mert az összes szükségleti cikkek, a ruha, cipő stb., valamint az állati eredetű élelmiszerek, a gyümölcs és a főzelék ára egyaránt emelkedett. Csupán a legnyersebb növényi táplálék: a gabona ára maradt (az utolsó két év abnormis áraitól eltekintve) a régi színvonalon. Csakhogy a városi lakos, ki nappal zárt helyiségben dolgozik és a szabadban is füstöt, port nyelve, örökös zsvajban tölti napjait: ilyen életmód mellett nem elégedhetik meg a kenyér és tésztaféle táplálékkal; az ő folytonosan ellenséges hatások alatt álló szervezete könnyebben feldolgozható élelmiszert kíván; a városban életszükséglet az a táplálék, mely falun fényűzésszámba megy. Ám a növekvő drágaság hatása alatt az ipari munkásság, s a városi népesség kisebb jövedelmű része mind nagyobb mértékben kénytelen erről az életszükségletről lemondani.

Nagy része van ebben a városok arisztokratikus igazgatásának is, de a legfőbb okot mégis a mezőgazdaságban kell keresnünk. Közvetlenül: mert az élelmiszerprodukciónak elmarad a növekvő szükséglet mellett. Köz-

* Közönségesen a kormányzat vámpolitikájára, a keleti és déli országhatárnak az állatbehozatal elől való elzárására vezetik vissza a húdrágaságot. De ha a viszonyok egészségesek volnának: az áremelkedést hamar megszüntetné a növekvő belföldi produkció.

vetve: mert magának a városi házbér- és élelmiszeruzsorának is mezőgazdasági okai vannak. A házbérek nem emelkednének s a napi fogyasztás cikkei nem drágulnának a városokban oly aránytalan mértékben, ha nem szaporítaná állandóan az irántuk való keresletet a városba tóduló tönkrement falusi nép, mely különösen rossz aratások után tízezerszámra költözik a fővárosba és a nagyobb vidéki központokba. Ezek a tönkrement egzisztenciák előzőleg a mezőgazdaságban gyökereztek. Más országokban is napirenden levő jelenség, hogy a vidék népe a városokba költözik és különösen oly országokban erős ez az áramlás, ahol sok a nagybirtok és a nép a faluban nem találhat kedvező életfeltételeket. Más országokban is állandóan emelkedik a városi földjáradék, kísérő jelenségeivel együtt, melyek a városi életet drágítják. De semmiesetre sem oly erős ez az áramlás ott, ahol (mint Német- vagy Franciaországban) a mezőgazdasági termelés gyarapodása erősebb a falusi népesség szaporodásánál, s a falun szaporodnak az egzisztenciális lehetőségek, mint ott, ahol (mint nálunk) a latifundiális birtokeloszláshoz még az a körülmény is hozzájárul, hogy a mezőgazdasági termelés egy évtized óta abszolúte is alig fejlődött. Ilyen körülmények között magától értetődik, hogy a városok állandóan szaturálva vannak bevándorlókkal és a városi uzsorák hihetetlen mértéket öltenek.

Mindezeket összefoglalva: dacára a munkabérek emelkedésének, úgy kell találnunk, hogy a népesség táplálkozásának mérlege az utolsó tíz év folyamán rosszabbodott. Nagy embertömegek (a városokban, s az ország keleti részein) hiányt szenvednek a legszükségesebb növényi táplálékban, s az ország egész dolgozó népe nagy mértékben nélkülözi az állati eredetű élelmiszereket. Részben a kellő mennyiségű, részben a kellő minőségű táplálék hiánya magyarázza meg az alkoholizmus gyakran tapasztalt és hangoztatott terjedését.

S az ország táplálkozásának mérlegét ebben az egyensúlynak alig nevezhető állapotban is csupán a kivándorlás tartja, valamint a depekoráció, mely legelőt enged átalakítani élelemtermő szántófölddé, s egyszersmind növényi élelmiszert szabadít föl. Ha a kivándorlás megakad: az ország elmerül a nyomorúság hullámaiban.

A fent vázolt viszonyok a legutolsó időben — az 1907. évi aratás óta — két irányban is módosultak. Egyrészt valamivel kisebb lett a hús ára, bár ez az áresés a takarmányhiány következménye; a gazdák szorult helyzete jut benne kifejezésre, kik barmaik egy részét eltartani nem tudván, tömegesen a piacra dobják őket. Az ilyen áresés, melynek oka a depekoráció egy újabb lökése és a termelés újabb hanyatlása: csak az árak újabb, erősebb emelkedését

készíti elő. A másik módosulás: a kivándorlás megakadása, sőt némi visszavándorlás az amerikai ipari válság következtében. Ez a körülmény jelentékenyen rontja a népelelmezés mérlegét, nemcsak azért, mert a munka nélkül való, de azért enni akaró emberek szaporodását jelenti, de azért is, mert a tengeren túl maradt ki vándorlottak, — munkájuk nem lévén — pénzt sem küldhetnek itthon maradt családjuknak. Pedig sok nyomorúságot enyhítettek az amerikai milliók; most azonban ezek is kimaradnak. Az ipari munkások zöme is megérzi a visszavándorlás hatását; a sok munkanélküli nyomja a munkabért, a sztrájkok sikertelenek, a szervezetek hanyatlanak.

A kivándorlás megakadása minden bizonnyal átmeneti jellegű; jöjjön csak egy jó világtermés, javuljon csak ezzel kapcsolatban a világpiacon az ipari konjunktúra: s a kivándorlás újabb nekilendülésének leszünk tanúi, de addig is, míg ez megtörténik: élesebb világításba kerül az élelmiszerválság és fölmerül az a kérdés: hova fejlődtek volna a viszonyok, ha nem vándorol vala ki az emberek egy nagy része? Ma már benn volnánk a forradalom kellő közepében. Amely nép nem talál hazájában kellő élelmiszert: annak számára nem marad egyéb megoldás, mint a földművelés szervezetének átalakítása, hogy nagyobbstíliú élelmiszerprodukciónak váljék lehetővé.

Még ezidőszert nincs annyi nép az országban, hogy a tényleg termelt élelmiszer ne volna, a főnnálló jövedelemeloszlás mellett, úgy, ahogy elegendő a népesség táplálására. Az emberek és állatok kivándorlása (mert a depekoráció — lényegét tekintve — nem egyéb ennél), valamint a külföldről hitelbe kapott pénz föntartja az egyensúlyt. Ámde mindezen eszközök csak palliatívumok s a megoldást csak késleltetik, de föl nem tartóztatják.

Láttuk az 1869 óta lefolyt négy évtized terméseredményeiből, hogy a mezőgazdaság termelőképessége, mely a hetvenes években gyorsan előre szökelt s a nyolcvanas években még mindig kielégítően haladt: a múlt század vége óta már csigalassúsággal mászik előre.* Ellenben a népszaporodás korántsem alkalmazkodik a fejlődésében megakadt élelmiszerprodukciónak; épen a legutolsó időszakban, mióta a kivándorlás oly nagy arányokat öltött: minden kivándorlás dacára is a népesség gyors szaporodását tapasztaljuk. 1900 évben 16,838.255 lelket számláltak Magyarországon, 1906. évben már 17,876.189-et. Hat év alatt több mint egymillióval szaporodott a népesség, bár ugyanekkor félmilliónál jóval több egyén hagyta el az ország határait.

* L. a *Huszadik Század* múlt számában, 26. lapon levő táblázatot.

Ugyanakkor a másik palliatívum: a depekoráció gyorsítja a talaj kimerülését, s így csökkenti a termésátlagokat.

A folyton gyöngébben és gyöngébben haladó mezőgazdaság mindinkább képtelenné válik arra, hogy a szaporodó népességet fejlődő igényeihez képest táplálja.

Dániel Arnold.

(Harmadik és befejező közlemény a következő számban.)

A nagyipar és a nagybirtok ellentétes hatása a munkabérekre.

— Második és befejező közlemény. —

Ad 5. A nagyüzemek a munkásokat nemcsak rövidebb ideig foglalkoztatják, hanem e rövidebb időre átlag jobban is fizetik. Ez a körülmény a bérek alakulását feltüntető táblázatból is kitűnik. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez összeállításoknál nem az évi kereset összegét, hanem a hetibért vettük alapul.

A munkások bérét a statisztikai hivatal közleményei alapján a következő táblázat tünteti fel:

Az iparág megnevezése	Az illető iparágban alkalmazott 16 évnél idősebb munkások hány % kap							
	6 K alul	6—8	8—10	10—14	14—20	20—30	30—40	40 K felül
	h e t i b é r t							
I. Vas- és fémipar	14·8	7	13	23	28	10·3	3·2	0·5
II. Gépgyártás, műszer, villamosipar . .	3·4	2	6	27	45	14	1·2	1·4
III. Kő-, föld- és agyagipar	13	11	21	25	22	5	3	—
IV. Fa- és csontipar	17	10·8	16	27	25	4	0·2	—
V. Bőr-, sörteipar	13	6·6	12	32	30·7	4·6	0·9	—
VI. Fonó- és szövőipar	18	12	17	25	18	6	4	—
VII. Ruházati ipar . .	31	15	17	20	13	2·3	1·7	—
VIII. Papirosipar . .	9	9·8	22·9	27	24	7·1	0·2	—
IX. Élelmezési ipar.	15	10·4	15·6	28	23·3	5·8	0·6	—
X. Vegyészeti ipar.	4·8	6·6	14	43	26	4·3	2·3	—
XI. Építőipar	6·3	5	11·3	32·3	37·5	4·6	0·2	—
XII. Nyomdaipar . .	1·2	1·6	5	15	38·3	30	6·7	1·5
XIII. Szállodaipar . .	23·4	14·5	11·3	18	21·5	8·5	2·8	—

Ha már most az ipari munkások bérét aszerint vizsgáljuk, hogy mely iparágakban vannak a legalacsonyabb s legmagasabb bérek, akkor az iparágakat következőleg lehet csoportosítani.

A heti 8 koronáig terjedő bérek aránya szerint az iparágakat következőleg lehet felosztani: a nyomdaiparban az összes munkások 2,8%-a keres heti 8 koronánál kevesebbet; a gépgyártásnál 5,4%; a vegyészeti iparban 11,4%; az építőiparban 11,3%; a papíriparban 18,8%; a bőriparban 19,6%; a vasiparban 21,8%; a kőiparban 24%; az élelmezési iparban 25,4%; a faiparban 27%; a fonóiparban 30%; a szállodaiparban 37,9%; a ruházati iparban 46%.

Ha pedig azokat az arányszámokat nézzük, melyeket a heti 20 koronánál többet keresők mutatnak, akkor azt látjuk, hogy heti 20 koronát vagy ennél többet keres a munkások 38,2% a sokszorosítóiparban; 16,6% a gépiparban; 13,8% a vasiparban; 11,3% a szállodaiparban; 10% a fonóiparban; 8% a kőiparban; 7,3% a papirosiparban; 6,6% a vegyészeti iparban; 6,4% az élelmezési iparban; 5,7% a bőriparban; 4,8% az építőiparban; 4,2%-a faiparban; 4,2% a ruházati iparban.

Ad 6. Kétségtelen, hogy az alacsonyabb bérek eloszlása jobban megvilágítja a munkások helyzetét, mint az elért legmagasabb bérek. Ha most a heti 8 koronánál kevesebbet kereső munkások arányát összevetjük a napi munkaidővel s a vállalatok nagyságával, meglepő képet nyerünk.

Az iparág megnevezése	A munkások hány %-a dolgozik 10 órát v. kevesebbet	A munkások hány %-a keres heti 8 kor.-nál kevesebbet	A vállalatok hány %-a nagy vállalat
Sokszorosítóipar	83	2·8	4·56
A gépipar	81	5·4	0·87
A papirosipar	59	18·8	4·5
A kő-, földipar	56	24	3·4
A vegyészeti ipar	53·3	11·4	4·5
A bőr-, sörteipar	51	19·6	0·68
A fa- és csontipar	51	27	1
Az építőipar	50·2	11·3	0·53
A fonó- és szövőipar	49	30	0·56
A vas- és fémipar	48·6	21·8	0·45
Az élelmezési ipar	43·1	25·4	0·62
A ruházati ipar	40	46	0·5
A szálloda ipar	19	37·9	0·34

E táblázat most már kétségtelen bizonyossággal mutatja, hogy a hosszú munkaidő egyúttal alacsony bért is jelent s ez viszont ott van, ahol kevés a nagyüzem. Ezt különben az ugyanegy csoportba sorozott iparágak üzeméinek bérösszehasonlítása is mutatja.

Az iparág megnevezése	Az illető iparágban alkalmazott 16 éven felüli munkások hány %-a keres heti							
	6 K alul	6-8	8-10	10-14	14-20	20-30	30-40	40 K felül
A vasgyártás ...	6·5	7·2	16	24·4	29	13	1·8	2·1
Kovács ...	46	15	16	10·8	2	0·2	—	—
Gépgyártás ...	1·3	1·8	6·1	31·5	46·9	10·8	1	0·6
Kocsigyártás ...	34·6	9·4	12·8	20·6	18	4	0·6	—
Vaggongyár ...	0·3	0·7	4	29	49	16	1	—
Szűcsipar ...	39·6	12·7	14·5	15·7	13·6	2·5	1·4	—
Csizmadiaipar ...	35	19·7	19	17	7	1·3	7	—

Nézzük már most, hogy miképen befolyásolják a nagyvállalatok az egyes városok bérvizonyait. Erről legvilágosabb képet azoknak a városoknak vizsgálata által nyerünk, melyek munkaidő viszonyait fentebb már vizsgáltuk.

A város neve	A 16 éven felüli munkások hány %-a kap							
	6 K alul	6-8	8-10	10-14	14-20	20-30	30-40	40 K felül
Budapest ...	3	3·4	7·9	30	40	13·3	1·8	0·6
Pozsony ...	6·2	5·2	12·3	31·6	35·5	8	1	0·3
Kassa ...	14·7	10·8	17·6	30·4	22·5	4	—	—
Győr ...	1·8	2·4	10	32·2	45	8	0·6	—
Temesvár ...	10	8·8	15·5	31·9	24·8	8	0·7	—
Arad ...	6·4	6·8	12·7	25·2	33	14·8	0·6	—
Pécs ...	7·3	6·3	19·7	33·7	27·8	4·5	0·7	—
Szeged ...	13	12	19	30	21·6	4	0·4	—
Nagyvárad ...	14·6	19·4	17·3	24·5	20·5	2·9	0·8	—
Újvidék ...	18	6·6	13·4	40·6	19·3	2·7	—	—
Szabadka ...	33·4	16·6	16·4	20·6	10·4	2·6	—	—
Zombor ...	24	14·4	19	17·6	24	1	—	—

A kereseti viszonyok tehát a gyárvárosokban a legjobbak. Ahol aránylag sok a nagy gyár, mint Győrött, Temesvárt s Aradon, ott a nagyobb keresetű munkások száma is nagyobb. Ha a kereseti viszonyok szempontjából csak a 20 kor.-nál többet kereső munkások aránya szerint állítjuk össze a városokat, akkor azt látjuk, hogy a munkások helyzete ott a legkedvezőbb, ahol a legtöbb a nagyipari munkás. (L. a 164. oldal első táblázatát.)

A következő oldalon levő adatoknak megerősítésére felsoroljuk még a franciaországi, a miénknél részletesebb adatokat. E szerint:

az 500—1000 munkást foglalkoztató fonógyárban	a napibér	1,90—2,50 frank
a 100—500	„	„ „ 1,60—2,05 „
az 500—1000	„	„ kendergyárban „ „ 1,65 „
a 100—500	„	„ „ „ „ 1,45—1,55 „
az 500—1000	„	„ gyapotfonógyárban „ „ 2,30 „
a 100—500	„	„ „ „ „ 2,05 „

A város neve	Heti 20 K-nál többet keres	Napi 11 óránál többet dolgozik	A nagyipari vállalatokban alkalmazott munkások az összes
	az összes munkások %-a		%-a
Budapest	15·7	21·1	63
Arad	15·4	35·6	50
Pozsony	9·3	26·1	63
Temesvár	8·7	38·9	55
Győr	8·6	33·4	56
Pécs	5·2	41·7	43
Szeged	4·4	54·4	41
Kassa	4	33	58
Nagyvárad	3·7	57·8	32
Ujvidék	2·7	60·4	18·5
Szabadka	2·6	65·7	12
Zombor	1	62	7

A bányavállalatokra vonatkozó franciaországi adatok:

A város neve	1000 vagy több munkást foglalkoz- tató vállalat	500–1000 munkást foglalkoztató vállalat	100–500 munkást foglalkoztató vállalat
	n a p i k e r e s e t f r a n k o k b a n		
Nord és Pas de Calais vidékén	5·45	4·80	4·85
Est	4·50	—	2·85
Centre	4·65	4·35	3·90
Sud	4·55	4·60	3·80
Sud-Est	—	4·90	3·05

Hogy a munkabér nem az illető városban létező piaci árak szerint igazodik, erre nézve szolgáljon bizonyítékkal az a körülmény, hogy a munkás szükséges heti ellátása Rab Pálnak a *Szocializmus* II. évfolyamában 573. 1. megjelent számításai szerint, ha a legolcsóbb ellátást vesszük figyelembe, Budapesten 9 korona 31 fillér, Pozsonyban 8 korona 45 fillér, Kassán 8 korona 44 fillér, Szegeden 8 korona 25 fillér, Pécsen 7 korona 89 fillérbe kerül.

Az itt közölt statisztikai adatokkal megvilágított helyzet magyarázza meg azt, hogy az ipari munkások sorsának minden javítására irányuló tervezet ellen a kisiparosok szólalnak fel a legelkeseredettebben. A kisipar küzdelme, amennyiben saját megmentését célozza, eredménytelen, de a munkások e küzdelem közepette sokat szenvednek. Lehet, hogy a kisipar tönkretétele után a nagyvállalkozók a munkásokat is fokozottabb mértékben fogják elnyomni, ezidőszent azonban, mint láttuk, nem teszik. Hogy a munkások mégis a nagyüzemekben szenvedett elnyomást jobban érzik, annak oka az az egyszerű tény, hogy

a munkás s a nagyvállalkozó közötti különbség sokkal nagyobb mint a munkás és mester közötti. Emellett a gyár már maga szervezi a munkásokat, a kisüzem azonban szétválasztja.

II.

A) A földműves munkások helyzete ezidőszerint a magyar birodalomban még jelentősebb kérdés, mint az ipari munkások helyzete. A magyar birodalomban 13 millió mezőgazdasági munkából élő van, akik közül 5 millió kereső, míg az összes iparból élők száma 2,656.000, ezek közül 1,127.000 a kereső. Ha tehát a földműves munkások a nagybirtok s a holtkéz fentartása esetében a jelenben előnyösebb helyzetben volnának, mint a földbirtok nagyobb mérvű eloszlása mellett, akkor a nagybirtok védelme mellett egy nyomós érv szólna, ha azonban ez érvet a tényleges állapotok nem nyújthatják, akkor a nagybirtok támogatása a köznek kára.

A földművelésből élők nagy része, még azok is, akiknek földje van, napszámból élnek s így a mezőgazdasági napszámbérek adják a földműves munkásság kereseti viszonyainak legjobb képét, habár a munkás évi keresetének összegéről nem világosítanak fel, mert a munka nélkül eltöltött napokat a kimutatás számba nem veszi. A napszám-bért nemcsak a férfi, hanem nők s gyermekek is kapják, a tárgyalás egyszerűsítése céljából azonban csupán a férfinapszámot fogjuk figyelembe venni. A napszám 1896 óta, kisebb-nagyobb eltérésekkel állandóan emelkedik s ezidőben volt átlag 125 fillérről (ellátás nélkül) 1905-ben felemelkedett 149 fillérré. Az 1896—1905. közti idő országos átlaga 130 fillér volt.

Az 1905. évi 149 filléres átlagtól az egyes vidékek eltérést mutatnak és pedig a Duna balpartján az átlag 157 volt, a Duna jobbpartján 153, a Duna-Tisza közén 174, a Tisza jobbpartján 162, a Tisza balpartján 143, a Tisza-Maros szögén 167, a Királyhágón túl 129 fillér.

Szembetűnő, hogy a mezőgazdasági napszám nem a vidék gazdagságával arányban emelkedik avagy csökken, mert akkor a Duna bal, a Tisza jobbpartja nem lehetne az országos átlag felett, a Tisza balpartja pedig alatt. Ennek okát nem lehet általánosságban, hanem csak az egyes vidékeken levő megyék és a megyék járásának viszonyai tanulmányozásával megfejtetni. Ezért előbb az egyes vidékek megyéiben található eltérésekkel s ennek okaival, azután az egyes járásokban található eltérésekkel foglalkozunk.

1. A Duna balpartján található megyéket az általában ismert gazdasági s termékenységi viszonyok szerint a következő sorrendben

lehetne összeállítani: Árva, Liptó, Zólyom, Trencsén, Turóc, Hont, Nógrád, Bars, Pozsony, Esztergom, Nyitra. Különös, hogy a mezőgazdasági napszámberék majdnem ugyanilyen sorrendben váltakoznak. E változásra nézve mindenki hajlandó volna kétségekívül feltenni, hogy a bérek Árvában a legkisebbek s Nyitrában a legnagyobbak, pedig épen az ellenkező áll. Árvában 214, Liptóban 208, Zólyomban 155, Trencsénben 151, Turócban 128, Hontban 145, Nógrádban 145, Barsban 152, Pozsonyban 143, Esztergomban 139. Nyitrában 131 fül. az átlagos férfinapszám ellátás nélkül.

Ennek okát kutatva, az ingatlan eloszlás s a napszámberék változása közt szoros összefüggés mutatkozik. A birtokokat a statisztikai hivatal szokásos felosztása szerint törpe (5 kat. holdon alul), kis (5—100 kat. hold közti), közép (100—1000 holdas) és nagy (1000 holdon felüli birtokokra osztva és a fenti napszámberékekkel összevetve a következő képet kapjuk:

A megye neve	A megye területének hány %-a törpe- és kisgazdaság	Az évi átlagos napszámber fillérekben
Árva	71	214
Liptó	60	208
Zólyom	61	155
Bars	50	152
Trencsén	57	151
Hont	47	145
Nógrád	35	145
Pozsony	47	143
Esztergom	53	139
Nyitra	48	131
Turóc	49	128

A birtokeloszlás és a napszámber közötti összefüggés kétségtelen, mert Bars- és Nógrádmegyéknek a többiektől lényegesen eltérő százalékaránya mellett Pozsonymegye kisebb eltérése nem lényeges. Ezeket is megérhetni, ha a felsorolt megyékben ingatlannal bíró jogi személyek száma szerint is összeállítjuk a megyék sorrendjét.

Ingatlan birtoka	186 jogi személynek* van	Nyitra megyében
„	164 „	„ Hont
„	162 „	„ Bars
„	154 „	„ Nógrád
„	77 „	„ Pozsony
„	67 „	„ Esztergom

* A hitbizományok ebben nincsenek benne.

Ingtalan birtoka	67	jogi személynek van	Trencsén megyében.
	55	„ „	„ Zólyom
	43	„ „	„ Liptó
	33	„ „	„ Árva

Árvára vonatkozólag meg kell jegyezni, hogy ebben a 33-ban tévesen az árvái közbirtokosság számos birtoka is benne van. Ha már most ezt az összeállítást az előbbivel összehasonlítjuk, úgy amannak több sorrendi eltérését könnyen megértjük.

2. A Duna balpartján az átlagos napszám bér 153 fillér, holott a kevésbé termékeny Duna balparton 157 fillér. Ezt a különbséget a birtokmegoszlással összefüggésbe hozni annál könnyebb, mivel a Duna jobbpartján a kis- és törpebirtokok területe az összes területnek 43%-át, a Duna balpartján 50%-át, a nagybirtokok a Duna jobbpartjának 43,56%-át, a Duna balpartjának 33,75%-át foglalják el. Jogi személyek kezén a Duna balpartján 450.000 hold, a Duna balpartján 240.000 hold van.

3. A Duna-Tisza közének viszonyait a nagy földművelő városok és a főváros oly mértékben befolyásolják, hogy e vidék az összehasonlításra kevésbé alkalmas.

4. A Tisza jobbpartján azonban ilyen zavaró körülmények nem lévén, az itt talált viszonyok jellegéből következtetéseket lehet vonni. E vidék bérviszonyai ugyanolyan képet mutatnak, mint a Duna balpartján levők. A legkevésbé termékeny megyékben van a munkásoknak legjobb keresete. Ha a kereseti viszonyokat rögtön szembe állítjuk az ingatlan megoszlással tiszta képet nyerünk az okokról.

A megye neve	A megye területének hány %-a 100 holdon aluli gazdaság	Az évi átlagos napszám fillérekben	A jogi személyeknek hány hold birtoka van
Szepes	57	205	1224
Gömör	38	168	8457
Sáros	48	166	7509
Ung	57	153	3632
Bereg	43	147	4204
Zemplén	34	146	25270
Abauj	42	128	22329
Borsód	44	106	26019

E vidéken a napszám bér átlaga 162 fillér.

5. A Tisza balpartján, mely az előbbinél termékenyebb megyéket foglal magában, a napszám bér évi átlaga 140 fillér.

A megye neve	A megye területének hány %-a tartozik 100 holdnál kisebb gazdasághoz	Az évi átlagos napszám fillérekben	Jogi személy birtokában hány hold található
Mármaros	59	150	5121
Hajdu	53	146	6998
Békés	47	141	10788
Szatmár	47	137	8714
Ugocsa	68	133	3534
Szabolcs	27	133	32474
Bihar	38	123	51774
Szilágy	53	121	8069

Ha e sorból Ugocsát és Szilágyot kikapcsoljuk, miután ezek termékenységi viszonyaiknál fogva lényegesen eltérnek a sorrendben közvetlenül mellettük levőktől, akkor a kisbirtokoknak a bérekre gyakorolt előnyös befolyását még világosabban láthatni.

6. A Tisza-Maros szögén a legkülönbözőbb termékenységű megyék találhatók, ami az egymással való összehasonlítást kizárja. A vidék egészében összehasonlítva az ország más részeivel, megerősíti a bérek- és birtokeloszlás törvényszerűségét. E vidéken a 100 holdon aluli birtokokon a területnek 63%-a esik, az átlagos napszám bér 157 fillér.

7. Erdély a statisztikai táblák szerint külön terület. Ennek viszonyai olyannyira eltérők az ország többi részein található viszonyoktól, hogy az ezekkel való összehasonlításra nem alkalmasak.

B) A birtokmegoszláson kívül a holtkézi birtokok elhelyezkedésének aránya is befolyásolja a napszám béreket. Ennek legjobb példáját a Duna jobbparti megyék szolgáltatják. Ha csupán azokat a megyéket nézzük, melyekben a szántóföldeknek az összes területekhez való aránya nagyjában egyenlő és a holtkézben levő szántóföld százalékos arányát összevetjük a napszám bérekkel, azt látjuk, hogy ezek emelkedése a holtkézi szántó csökkenésével függ össze.

A megye neve	A szántóföld hány %-a holtkézi	Az évi átlagos napszám bér fillérekben
Vás	9·08	146
Baranya	14·92	146
Tolna	17·19	144
Moson	18·09	134
Sopron	20·14	132
Komárom	21·08	132

Fejér vármegyében a holtkézi szántó 17%-a dacára az átlagos napszám bér 149 fillére emelkedik, amit azonban a főváros közelsége

elégge megmagyaráz. Győrben a holtkézi szántó 14,91%-a mellett az átlagos férfinapszám 132 fill. E szám kétségkívül helytelen, mert ugyanitt a női átlagnapszám, a földművelésügyi miniszter összeállítása szerint, 192 fill. Veszprémben viszont a női napszám aránylagos alacsony volta megerősíti fenti szabályunkat s így a kötött szántó 15,84%-nyi aránya kellően hat, ugyanez áll Zalamegyére is.

Még jobban megmagyarázza a fenti táblázat adatait, ha a Duna jobbparti megyékben a hitbizományok által elfoglalt területeket és az itt található napszámbéreket is szembeállítjuk.

A m e g y e s e g	A hitbizományok által elfoglalt terület az összes %-a	A napszámbér fillérekben
Sopron	27,6	133
Moson	20,3	134
Baranya	19,7	146
Somogy	16,6	139
Zala	15,7	120
Tolna	13,8	144
Pozsony	12,7	145
Komárom	12	132
Veszprém	9,5	159
Fehér	8,1	149

E táblázat csak két feltűnő számot mutat, a zalamegyei és komárommegyei napszámbérekét. A komárommegyei napszámbér a sok másféle holtkézi birtokban, a zalamegyei napszámbér alacsony-sága abban leli magyarázatát, hogy az ezer holdon felüli birtokok a megye területének 41%-át foglalják el.

Erdély terméketlen s gazdaságilag elmaradt volta elégge indokolja a napszámbérek alacsony voltát, de mindenesetre indokolja az a körülmény, hogy míg az ország egész területéből 33,54% van átlag holt kézben, addig Erdély területéből 39,79%.

A bérek kérdésének még egy negatív oldalát kell megvilágítani. Azt t. i., hogy a magas bérek nem függenek össze a kivándorlással, illetve nem olyanképen, hogy okozatai volnának a kivándorlásnak s hogy ott, ahol alacsony a bér, azért alacsony, mert nincs kivándorlás. Ezt az egyes megyékben a kivándorlóknak 1000 lakosra eső száma elégge megvilágítja. Turócmegyében 1000 lakosra 27 kivándorló esik s a Dunabalszéli megyék közül itt a legkisebb az átlagos férfinapszám, Árvaországban 23, Liptóban 24 kivándorló esik 1000 lakosra s a vidék legmagasabb napszámjai itt vannak.

Mármarosországban 1000 lakosra 4,5 kivándorló esik, az átlagos napszám magasabb, mint e vidék átlagos 143 filléres napszámja,

Ugocsában s Szabolcsban a kivándorlók aránya egyaránt 13 s a napszám a vidék átlagánál alacsonyabb s csak 133 fillért tesz. Biharban 1000 lakosra 0,8 kivándorló esik s a napszám a Tiszántúl 143 fillér, res átlaga mellett 123 fillér.

A Tisza-Maros szögének napszám-átlaga 167 fillér, Temes- és Torontálmegyéből egyaránt 13 kivándorló esik 1000 lakosra, Temesben 153, Torontálban 143 fillér az átlagos napszám, tehát jóval kevesebb az átlagosnál.

Erdélyben, Fogarasban 1000 lakosra 21, Kisküküllőben 21,5, Nagyküküllőben 31 kivándorló esik; a napszám-bérek Fogarasban 127, Kisküküllőben 105, Nagyküküllőben 132 fill.-t tesznek, Csíkban 1000 lakosra 3 kivándorló esik, itt a napszám-bér 191 fillér.

Kétségtelen ezek szerint, hogy fenti adatainkat a kivándorlásra való hivatkozás nem érinti s hogy így cáfolatlanul marad fenti tételünk, mely szerint a nagy és kötött szántóföldbirtok hátrányosan befolyásolja a mezőgazdasági munkások bérvizonyait.

III.

Az elmondottak tanulságaként a közel jövő nagy politikai és gazdasági fejlődésének előmozdítása körül az ipari munkásság és a nagyiparosoknak párhuzamos haladása következik. A nagyipari tőkének, az ipari s mezőgazdasági munkásoknak egyaránt érdeke a nagybirtok túlnyomó hatalmának megtörése. A mezőgazdasági munkásoknak közvetlen érdeke, mert megélhetésük javulásának elsősorban áll útjában, az ipari munkásságnak pedig azért, mivel a feudális nagybirtok a legerősebb támasza a munkásnyűzás minden módjának. A nagyiparnak nagy s biztos piacra van szüksége, ezt pedig legkönnyebben a munkások széles rétegeiben találja, érdeke tehát, hogy a munkásság fogyasztóképes legyen. E fogyasztóképeséget elsősorban nem saját munkásainak jobb fizetése, hanem a mezőgazdasági munkásság fogyasztóképeségének, azaz bérének emelésével törekszik majd elérni s ezért érdeke a nagybirtokosok érdekével ellentétes s e részben találkozik a munkásság érdekeivel.

Ennek a belátása kell, hogy a nagyipari vállalkozókat a mai feudális rendszer ellenzőinek táborába hajtsa, kell hogy az ország kormányzatának teljes demokratizálása felé terelje s így őket is az általános és egyenlő választójog követelésére bírja. A választójogtól várható ugyanis egyedül a nagybirtokok előjogainak letörése s oly gazdasági politika, mely az ország s nem olyan, mely a nagy birtoknak érdeke.

Az elmondottakból kétségtelen tehát, hogy a nagyiparosoknak

és ipari munkásoknak a nagyipari vállalatok gyarapodása az ország fogyasztóképességének emelése s a munkaalkalmak szaporítása körül egyenlő érdekeik vannak. Az is kétségtelen, hogy a nagybirtok a mezőgazdaság haladásának, a munkásság keresete emelkedésének s így fogyasztóképessége növekedésének akadálya. A mai magyar nagybirtok, mely nagyobb részében hitbizományi s egyházi, nem tőke összpontosítás eredményeképp keletkezett. A nagyipar azonban tőke összpontosítás eredményeképp keletkezik. A nagybirtokkal nem párosul sem a művelésben való jártasság, sem nagytőke, sőt még a befektetéshez szükséges megterhelési jog sem. Az ingatlan birtokosa rendszeren nem is tulajdonos, hanem csak haszonélvező, neki nem érdeke az ingatlan értékét emelni, érdeke ellen van jövedelmének csökkentésével járó befektetéseket létesíteni, neki csak a jelen jövedelem lehető nagyságát fentartani az érdeke, miért is a kötött nagybirtokos belterjesen a földet nem műveli s művelni nem fogja, tehát sem sok, sem jó munkaerőt sem vesz igénybe s így a béreket lenyomja.

Az ipari vállalat érdeke a folyton való terjeszkedés, melynek nem áll útjában sem a szűkös egyéni látókör, sem az egyéni érdek. A nagyiparos érdeke a terjeszkedés, hogy az egyik helyen szenvedett kárt a másik hely hasznával ellensúlyozza. Az ipari tőke mozgótőke, a tulajdonos szabadon rendelkezik vele, gyarapodása arányban áll a folytonos befektetésekkel. Így tehát természetes, hogy a munkásnak a nagyipar mellett folyton új munkaalkalmak nyílnak, a nagybirtok mellett pedig a létezők is lassan veszendőbe mennek.

A gazdasági viszonyok szülte nagy üzem sok munkaalkalmat, tehát munkás utáni keresletet, a történelmi tényezők szülte nagybirtok külterjes művelést, tehát kevés munkaalkalmat jelent. Amint Mayer* kutatásai Németországra nézve bebizonyították a legjobb magtermelés mellett 1000 morgen területre 1193 napi munkára van szükség, répatermelés mellett 2569 napi munkára. A kerti művelés mellett a szükséglet óriási arányban nő, sőt tavasztól őszig állandó munkává sűrűsödik. Ilyenképen tehát kétségtelen, hogy a népjólét emelkedésének gátja a külterjes mezőgazdasági termelés, melynek főtartói a nagy s főleg a kötött birtokok.

Ágoston Péter.

* *Schwankungen in dem Bedarf an Handarbeit in der deutschen Landwirtschaft. 1893.*

Szemlék és jegyzetek.

August Strindberg hatvanadik születése napján.

T'alán kétféle reprezentatív ember létezik. Az egyik valahonnan kívülről nézi a korát és mindent, ami benne mozog és mindent, ami mozgatónak látszik benne; a másik végig küzd a küzdőkkel minden harcot és épen annyira csak immanensen csoportosul egy centrum körül az élete, mint a koráé — vagy époly kevésbé. Így szorította bele Michelangelo a Sixtus-kápolna mennyezetébe, vagy a Medici sírok pár alakjába a renesszánsz minden tendenciáját, de a Lionardo töredékes kereséseinek összességében, ha mi meghúzzuk a láthatatlan centrum felé vezető vonalakat, talán még tisztább erővel szimbolizálódik ugyanaz, így foglalták össze Dante és Shakespeare írásaikban koruk lényegét és így egyesíti mindaz, ami nekünk Goetheből fenmaradt, annak az időnek egész komplexumát. (Egyikük idejében sem élt velük párhuzamosan ellenkező látású összefoglaló.) A tizenkilencedik század végének nagy synthetikusai északról jöttek és mindegyikük oly tisztán képviseli a maga típusát és úgy annyira poláris ellentéte a másoknak, hogy nem csoda, hogy életükben tudni sem akartak egymásról és az egymás művészetéről semmit: Ibsen és Strindberg.

Különös dolog és a kézenfekvő magyarázatok ezer lehetőségét nyújtja, de viszont épen a válaszok könnyű közelsége miatt mélyen bizalmatlanná tesz velük szemben az, hogy a nagy keresőknek keresésmódja ugyanaz, mint a koruké. Hogy ezeknek életrhythmusából talán gyorsabban, könnyebben és biztosabban lehet eljutni a kor rithmusához, mint a nagy befejezettek, a mindent összefoglalók synthéziseiből. Hogy talán soha tisztábban nem érthetnők meg, hogy mi a változások lényege a renesszánsztól a tizenkilencedik század végéig, mintha meg bírnók egész pontosan határozni a Lionardo, a Goethe, a Strindberg keresési és tállalási technikáját, megállásaik és továbbmenéseik, megfogásaik és eleresztéseik váltakozásainak törvényszerűségeit, életeik és életberendezéseik centripetális és centrifugális erőit és azt, hogy a lényegeknak

éreztek számára miért volt egyszer minden és egyszer semmi az a formalehetőség, ami rendelkezésükre állott.

Tehát könnyű volna azt mondani és talán igaz is lenne mindamellet, hogy Strindberg kereséseinek céltalansága a mai polgári, individualista élet céltalanságát reprezentálja. Hogy egyik pólustól a másikhoz vetettsége annak kormánya-töröttségéből következik. Hogy az ő élete és művészete centrumtalanságának az az oka, hogy ez az élet nem képes már magából ideálokat teremteni, semmit, amiben hinni lehetne, semmit, amiért küzdeni érdemes lenne, semmit, ami egy múltó mámor szépségeinél és a kiábrándulás fejfájásainál nagyobb viharokra érdemes lenne, és képes az élettel lelkiismeretes embereknél.

Mondom, ez talán igaz is mind, de leírni csak egy nagy könyv végső soraiként szabadna (vagy a könyv elkészülte után íródott bevezetesképen). Egy olyan könyv végső lezárásaként, amely az Ő életének minden legkisebb és legszemélyesebb részletét felölelné, mert most annyira kaotikusnak, annyira úttalan rengetegnek érezzük, hogy sejtelmünk sincs róla, mi fontos abban és mi csak epizód, sőt azt se tudjuk, nem minden fontos-e benne, vagy talán semmi sem igazán fontos. Egy ilyen könyv végén szabad lenne — talán — így beszélni, ha láthatóan, vagy elrejtve, a mi egész időnk is benne lenne és látnók azokat a szálakat, amik — az élmény misztériumán keresztül — ebből az életből ebbe a művészetbe vezettek és szükségesnek éreznők, hogy ide vezettek és errefelé vezettek oda.

Itt csak az érzést lehet megállapítani. Azt az érzést, hogy centrumtalannak érezzük a Strindberg imponálóan nagy és gazdag *oeuvre*-jét és hogy az ő végtelenül következetes és nagy művészetét és vehemensen becsületes intellektusát csodálván, nem tudjuk elhinni, hogy egyéni hibából lett volna centrumtalan. Hogy az, ami nálánál ezerszer kisebbeknek sikerült, úgy elrendezni meglátásaikat és azt, amit belőlük formáltak, hogy áttekinthető egész váljék belőlük, hogy ez neki gyengeségből nem sikerült volna. Hogy ez a nem-sikerülés nem szimbolikus lenne. És hozzátennők azt az érzésünket, hogy Ibsenben — a nagy ellenpólusban — csak művészi a centrum, ami körül minden csoportosul; hogy Ibsennél éppen csak formát kapott a centrumtalanság, míg Strindbergnél tartalom maradt. És azt, hogy a Lionardo produkciója még szétforgácsoltabb az övénél és csak kevés műben magában befejezettebb (és egyes művek értéke és befejezettsége nem igen jó számba ennél a kérdésfeltételnél), és mégis egységes a kép, amit a széthúzó tendenciák adnak. A Lionardo útjai mind egy pont felé haladnak. A Strindbergéi nem, vagy legalábbis mi nem láthatunk semmi hasonlót.

És nem lehet ezt sem mondani: Strindberg azok fajtájából való, akiknek nem adatott meg megformálniok, amit éreznek, a kéznélküli Raffaelek fajtájából; valami fenségesen nagy, tragikus dilettánsok fajtájából. Strindberg — mint Lionardo, mint Goethe, bármennyivel kisebb is mindegyiküknél — tökéletes művész, ha művész akar lenni. Nincsen az a forma, amin ne uralkodnék a tökéletesség játshi virtuozitásával; csak éppen a tökéletes mű csak magában tökéletes, nem szeme egy hosszú láncnak, mely az élet egyik végétől a másikig vezet;

csak magában tökéletes, nem szimptomatikusan, nem mint egy életperiódus megnyilvánulása. A Strindberg legmélyebb tartalmai valahogy épen úgy kívül maradnak tökéletes műveinek objektív befejezettségén, mint a szubjektíveknek lírikus töredékességén. Strindberg valahogy keresztül szalad minden művén és ha az élete perspektívájából nézzük műveit, mellékeseknek és kalandoknak érezzük csupán őket és az életét mégis csak mint utat ezeknek a munkáknak összességéhez.

Strindberg résztvett az utolsó harminc év majdnem minden nagy irodalmi — és nem irodalmi — akciójában. És majdnem mindenütt, ahol ott volt, vezetőszeret jutott neki és mégis, nem bírjuk soha megérteni, tulajdonképpen hogyan került ő bele épen ezekbe az akciókba, mért nem épen az ellenkezőkbe és ha azokba tényleg belekerült, megint felmerül ugyanaz a kérdés. Strindberg csak fejlődik és minden művének csak mint fejlődési stádiumnak van értéke az ő számára és a mi számunkra is, ha egy nagyon magas, csupán a szimptomatikusát figyelembe vevő szempontból nézzük. Csak fejlődik, de ez a fejlődés nem vezet sehová. Ez a fejlődés óriási kerülőkkel visszavezet az eredeti kiindulások pontjaihoz és újabb hatalmas kerülők után megint vissza oda. De talán még így is rendezettebb kifejezéssel hamisítjuk meg az ő művei összessége keltette impressziót: hiszen nem tudjuk soha, mi a kiinduló pont és nem tudjuk soha, hogy mi a kerülő út és — amit pl. Ibsennél feltétlenül meg lehetne csinálni — hogy belső ismeretető jelekből meghatározzuk művei egymásutánját, itt teljesen lehetetlen volna. És épen ilyen lehetetlen tudni, hogy a ma hatvanéves Strindberg kimerült-e már végleg, vagy most kezdődik-e életének egy olyan virágzása, aminek minden eddigi csak szerény előkészülete volt.

Mi tehát August Strindberg? Erre a kérdésre csak csodálkozással teli hallgatás lehet a felelet. Nem tudunk róla semmit; róla, a legszubjektívebb íróról, akinél mindent felfedőbb és meztelenebbre vetköztetőbb memoárokot senki sem írt Rousseau óta.

Mi tehát minékünk August Strindberg? Ez a kérdés fontosabb is az előbbinél és talán valamikor össze is esik vele. Talán valamikor, ha kellő távolságból a jó helyen teszük fel ezt a kérdést, választ kapnak az elsőre is. Mert — úgy érezzük — hogy minél nagyobb egy ember, annál szimbolikusabb az életében minden, annál tisztábban szimbólumává válik az élete a mások életének. Talán annál nagyobb minden nagy ember, minél több életnek, minél több szála fut össze az ő életében, minél erősebben ezer életet jelent minden apró véletlen az övéből.

Mit jelent nekünk August Strindberg? Sok pillanat volt, amikor mindent és sok pillanat van is mindig, amikor mindent. Volt az új irodalom fejlődésének egy pár pontja, amikor mindenki úgy érezte, hogy minden kérdésnek megoldása az ő kezében van. Volt a kilencvenes évek nagy misztikus-vallásos letörtségének idejében pillanat, amikor a Strindberg vallásossága reprezentálta a legerősebben a nyugateurópai célját tévesztett istenkeresést. Volt egy pár pillanat, amikor úgy látszott — és talán úgy is van — hogy a misztikus természetfilozófus Strindberg épen úgy előtte jár az exakt tudománynak, mint a század elején Goethe és a romantikus természetfilozófiái. És a nagy hisztériko-

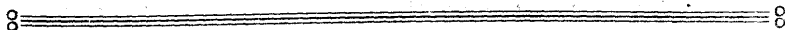
monumentális sexuális küzdelem, az intellektuális nőfelszabadulás erotikus alapjai és megnyilvánulásai az ő életében és nagy műveiben tükröződnek az igazság legfélelmetesebb erejével. És a közelgő ősz érző emberektől hallottam, hogy legtitkoltabb tragédiáinknak, az öregedés ki nem mondott és soha be nem vallott jeleinek senki sem adott még kifejezést, csak ő; hogy ő az egyetlen költő, aki megrázza őket, miután játéknak éreznek már minden más poézist.

És ezek csak példák és oldalakon keresztül folytathatnók őket, anélkül, hogy mindent elmondottunk volna és érezzük, hogyha mindent elmondottunk is, még mindig fennmarad valami. Hogy minden hatásának összegezése még mindig nem adja egész jelentőségének magyarázatát: nem felel nekünk arra, hogy mit jelent nekünk August Strindberg.

Ezért érezzük, bár megokolni nem merjük, szimbolikusnak az ő rejtély voltát és feleletnek az ő életének mély szfinxszerűségét. Ezért érezzük, hogy nem véletlen az ő megmagyarázhatatlansága és bennünk van a felelet az ő centrumtalanságára. Azt érezzük — és most nemcsak a tudományos lelkiismeret, de gyávaságunk is visszartart attól, hogy pozitív igazságként mondjuk ki érzésünket — azt érezzük, hogy ami ő belőle, a legnagyobból hiányzik, az a mi életünk hiányossága, hogy az ő végső töredékessége mégis csak a mi életünk töredékessége és céltalansága, aránytalansága, centrumtalan volta mind csak szimbóluma a mi életünknek.

És akkor a mi költőnk lenne Strindberg, életében és költészetében, csúcspontjaiban és mély hiányaiban, a mi reprezentatív emberünk. És mi érezzük, hogy így van, csak nem szeretjük, nem merjük és nem akarjuk bevallani soha.

Lukács György.

Kartellbank és a koalíció válsága.

A kartellbank, ez a közgazdasági lexikonokban is alig található terminus-technikus úgy lehet, hogy egy korszakos változást jelentő fogalom lesz egykor Magyarország történelmében. Már közel három éve megy a maga útján a koalíciós kormányzat, keresztül gázolva nagy jelentőségű kérdéseken anélkül, hogy bármely komoly akadályra talált volna, anélkül, hogy eddig csak egyszer is fennakadt volna útjában. Tagjainak évtizedeken keresztül hirdetett programja, fontos gazdasági és szociális kérdések, a közvélemény elégedetlensége és felzúdulása, sőt a még a királlyal kötött paktumban foglalt kötelezettségek kijátszása sem volt képes egy percre is feltartóztatni a koalíciós rezsimet. Az eddig torony irányában haladt, a reakció semmit sem respektáló útján, uralmának biztosítása s véglegesítése felé.

Midőn az útnak nagyobb részét megtette, úgy látszott, hogy sikerülni fog neki az egy évtized óta húzódó parlamenti válságot, amelyből egy pár évvel ezelőtt még egy jobb jövő képét láttuk kibontakozni, egy, a mainál rosszabb választási rendszer zsákutcájába terelni. De íme, amire annyi sok nagy kérdés és hatalmas érdek nem volt képes, a kartellbank, e tilosra állított jelző, feltartóztatja útjában a koalíciós gyorsvonatot, mielőtt befutott volna a végállomásra. Kormány, sőt parlamenti válság felhői tornyosulnak a politikai élet egén

s a válság ütköző pontjaként nem az ország egész jövő fejlődését eldöntő választójog kérdése, nem az ellentétes merkantilista és agrárius érdekek, nem is a létszámemelés és magyar kommandó szerepelnek, hanem a kartellbank, ez a szerény gazdasági ibolya, amely ott termett a politikai élet bújá mezején.

Midőn a kartellbank egy nagy politikai válság felidézőjeként szerepel, könnyen azt hihetne a közvélemény, hogy ez idegen hangzású szó valami nagy gazdasági érdeket jelent és hogy Justh Gyula és társai, midőn ennek érdekében a válságot felidézték, az ország gazdasági függetlenségéért vívnak kemény legényekhez illő harcot Béccsel és mindazokkal szemben, akik annak ellenségei. Ezen esetleg felmerülő téves hittel szemben nem lesz talán haszontalan, ha anélkül, hogy a dolog részleteibe bocsátkozva az önálló és közös bank kérdését eldönteni akarnók, röviden megjelöljük azt a helyet, melyet a bankkérdés gazdasági életünkben elfoglal és főleg megállapítjuk az önálló bank fennállásának lehetőségét, amelynek ismerete nélkül nem láthatjuk tisztán azokat a politikai törekvéseket, amelyek a kartellbank szerény cégére mögött meghúzódznak és nem mérlegelhetjük azon hatásokat, amelyeket az annak jegyében támadt válság eredményezhet.

Miben áll az önálló bank gazdasági jelentősége? Abban, hogy az elengedhetetlen feltétele a vámsorompók felállításának. Önálló vámterületet közös bankkal nagyon bajos volna elképzelni. Akik tehát arra törekesznek, hogy a gazdasági különválást a kiegyezés lejártával 1917-ben csakugyan végrehajtsák, feltétlen követelik a bankügynek a szétválasztását is. Abban bámulatosán megegyeznek a felfogások, hogy a közös bank jelenlegi formájában nemcsak a mi viszonyainknak megfelelően kifogástalanul működő intézmény, de az első helyet foglalja el a világ összes jegybankjai között. Általánosan el van ismervé, hogy a közös jegybank mindenben kielégíti a magyar gazdasági életnek hozzáfűzött igényeit, úgy a valuta fentartása, mint a hiteligények szempontjából. S ha a közvélemény mégis az önálló bank felállítását követeli, ez tisztán az önálló vámterületre való tekintettel és nem bankpolitikai okokból történik. Az önálló jegybank felállításának tehát 1917-ig a kiegyezés lejártáig való kitolása az ország gazdasági érdekeinek károsodásával nem járna. Ez egy alig vitatott tény, amelyet le kell szegeznünk.

De le kell szegeznünk azt a másik dolgot is, hogy az önálló jegybank jelenleg való felállítása elé olyan akadályok állítottak, amelyeket komoly törekvéseknek negligálni nem lehet.

Meg van írva a paktumban, amely Polónyi Géza leleplezése óta hivatalosan is létezik, hogy a két állam közötti gazdasági viszony rendezésében szabad keze van ugyan a két kormánynak, amennyiben azonban egymással megegyezni nem tudnának, a kereskedelmi szerződések lejártáig a *status quo* fentartandó. Ha tehát a jelenlegi időpont a pénz és hitelviszonyok alkalmasak volnának az önálló jegybank felállítására, az a paktum értelmében csak a két kormány megegyezésével volna lehetséges, erre pedig ma gondolni sem lehet. bankkérdésről a koalícióban és közvéleményben egyaránt az a felfogás uralkodik, hogy Kossuth Ferenc, mint a függetlenségi párt

elveinek képviselője, a kiegyezési tárgyalások során szabad kezet biztosított abban a koalíciónak. Sikert a bankkérdést, amelyet az osztrákok a kiegyezéssel junctim akartak megoldani, attól elválasztani, vagy hogy a politikai terminológiát használjuk, sikerült kikapcsolni. Földes Béla, a bankbizottság előadója, a kiegyezése megkötése után választóihoz intézett beszámoló levelében azt írja a kikapcsolásról, hogy: „Ha ez csak negatív eredmény, de az adott helyzetben vívmány, mert fentartja a lehetőséget az önálló bank felállítására”. Mi nemcsak ezt a kikapcsolást nem tudjuk megállapítani, de a kiegyezés kötésekor tett kölcsönös kormánynyilatkozatokból azt látjuk, hogy itten a bankkérdésnek bekapcsolása, tehát épen annak ellenkezője történt, amivel a koalíciós pártok, de főleg a függetlenségi párt dicsekszik s amire olyan gyakran hivatkozik, mint valami Humbertné-féle kincses ládára, amely a függetlenségi párt nemzeti vívmányát rejti magában. Hogy a „kikapcsolásért” sok milliót kell fizetnünk ellenérték gyanánt a fölemelt kvóta alakjában, az semmiképen sem ingathat meg minket ezen felfogásunkban.

Ha a király felmentené is a kormányt a paktumban foglalt stipulációk alól, ami végtére elképzelhető, még mindig nem volnának elhárítva az önálló bank felállításának azon akadályai, amelyet a Benedikt-féle formula és a kiegyezés záró jegyzőkönyvében foglalt megállapodások állítottak az elé. Ezek Ausztriával szemben kötik a kormányt és a többséget, ezek alól a király diszpenzációt nem adhat.

E nyilatkozatok két irányban biztosítják Ausztriát a külön magyar bank felállításával járó esetleges hátrányokkal szemben. A Benedikt-formula értelmében az önálló bank felállítását a két kormány között létrejövő olyan megállapodásnak kell megelőznie, amely megakadályozza, hogy az esetleges diszázsióból eredő hatások a két állam közötti szabad forgalom célzatát megghiúsítsák, vagy befolyásolják. A kiegyezés zárójegyzőkönyvében foglalt másik megállapodás szerint pedig az önálló bank felállítása esetén a közös szolgáltatások arányban fizetendők. Joggal mondhatta ezen megállapodásokról annak idején egy tekintélyes osztrák újság, hogy a bankközösségre konzerválólag fognak hatni.

A magyar valuta diszázsiója (mert hogy ez nálunk állana elő és nem Ausztriában, az aligha lehet kétséges) korlátozólag hatna a két állam közötti forgalomra, még pedig Ausztria kárára. A magyar pénz kisebb értéke mintegy védővámul szolgálna az osztrák behozattal szemben, az osztrák pénz magasabb árfolyama pedig kiviteli jutalom gyanánt hatna a magyar exportra. Az esetleges diszázsióból eredő ezen hatásokat paralizálni alig megoldható feladatnak tetszik.

A közös költségeknek arányban való fizetése pedig a közös terhek újabb emelkedését jelentené. Amit pedig az ezen nehézségekre figyelmeztető Sándor Pálnak Justh Gyula a képviselőház folyosóján mondott, t. i. hogy az önálló magyar jegybank készfizető bank lesz és mindenkinek arannyal fog fizetni: önértetes, de kevésbé megnyugtató kijelentés. Mert bármennyire méltánylandó is, hogy a képviselőház elnöke igazi nagy úrhoz illő gavallériával kész mindjárt az ország mellényzsebébe nyúlni és megkezdeni az arányban fizetést: ezzel a kérdést megoldottnak nem tekinthetjük.

A bankpolitika irányát gazdasági szükségszerűségek szabják meg s ezeket nem lehet gavalléros kijelentésekkel ignorálni. Nagyhangú kijelentésekkel, hazafias jelszavakkal lehet koalíciós politikát csinálni, de bankpolitikát már sokkal nehezebb dolog. Nagyon kérdéses, hogy a készfizetés egymagában elégséges-e a diszázsió azonnali vagy végleges elhárítására. De még inkább vitás és a bankszakértők által sem eldöntött kérdés, hogy vajon célszerű volna a magyar jegybanknak készfizetéssel kezdeni meg működését, pláne akkor, ha az osztrák bank nem tenné ugyanezt. Ez nagyon kockázatos és veszedelmes kaland lehetne, amelybe a magyar bank nem bocsátkozhatnék annak veszélye nélkül, hogy hitelviszonyaink lényegesen rosszabbodni fognak.*

A közelmúlt pénzügyi válság megmutatta, hogy a készfizető bankok csak magas kamatlábbal képesek aranykészletüket megtartani, míg a készfizetést fel nem vett intézetek a kamatláb emelésére kevésbé vannak ráutalva. A jegybank szétválasztása amúgy is kamatlábemelést eredményezne, ezt még a készfizetések fölvételével is tetézni olyan luxus volna, amelynek jogosultságát fejletlen gazdasági viszonyaink aligha igazolnák. A készfizetés a fejlett és gazdag államok bankjainak a fényűzése. Az osztrák-magyar bank, amely eléggé jól fundált intézet, eddig még nem találta célszerűnek az arannyal való fizetés megkezdését és ma a *Bank of England* az egyetlen tisztán készfizető intézet. Az új magyar bank pedig, ha ezt a példát akarná követni, könnyen a felfuvalkodott béka sorsára juthatna.

A dolgok ilyen állása mellett nem mondható reális követelések, az, amely az önálló bank azonnali felállítását célozza, nem mondható olyan követelésnek, amely a dolog gazdasági hatásaival számol, amely az ország függetlenítését akarja szolgálni. De nem is ez a cél vezet Justh Gyulát és a bankválság többi mozgóit, valamint a koalíciónak azon tagjait, akik az ő hátuk megett sorakoznak, midőn megtagadják az engedelmességet, amelyet a koalíciós vérszerződésben fogadtak s amelyet eddig a kormány és a reakció szolgálatában olyan híven teljesítettek. Ennek a gazdasági jelszavas felbuzdulásnak tisztán politikai háttere van,

A koalíciós uralom veszedelmesen közeledik ahhoz, hogy a paktumban vállalt minden kötelezettségét — már a maga módja szerint — beváltsa s ezért mindinkább nagyobb nyugtalanság vesz erőt a függetlenségi párt azon elemein, akik a régi gárdából valók és nem a nagy küzdelem idején csatlakoztak a pártnak diadallal kecsegtető zászlajához. Mindinkább szűkebbre szorul a tér, ahol valami, legalább látszólagos vívmányt lehetne elérni a régi reputáció megmentésére.

A függetlenségi párt és azok, kik programját jobb meggyőződésük ellenére kisajátították, nagyra nevelték a közvélemény illúzióját ezen program megvalósítása iránt. Midőn a koalíciós kormány a hatalmat átvette, ennek ellenében a 48-as program terén tette a legnagyobb concessziókat és ezeket még újabb engedményekkel toldotta meg csak azért, hogy megszabaduljon az általános választójogtól, amelynek vállalása által, a többi tisztán konzervatív pártok

* L. Müller: *Die Frage des Barzahlungen*. Wien, 1908. 30—40. oldal.

hoztak nagy áldozatot. Így történt az, hogy a koalíció a nemzeti politika terén nemcsak nem tudott eredményeket felmutatni, de egyenesen az előbbinél is rosszabb állapotot teremtett. Ezért érzi most szükségét a függetlenségi párt, amely egyedül viseli a dolog ódiumát és joggal fél annak következményeitől, hogy legalább formális vívmányok alakjában hintsen port a mindinkább tisztán látó közvélemény szemébe.

Ennek az igyekezetnek a legújabb gyümölcse: a kartellbank, méltó párja a kiegyezés szerződéses formájának, amelynek ellenében a kvóta emelésnek a paktumban nem vállalt terhével kellett megtoldani az „áldozatokat”. A szerződéses forma nemzeti vívmányképen van odaállítva a közvélemény elé, de az nagyon jól tudja, hogy az egy gazdaságilag értéktelen valami, ha talán nem is látja tisztán, hogy közjogilag is kudarc számba megy, mert hiszen pénzen vásároltuk meg Ausztriától azon jogunk részbeni gyakorolhatását, melyet részünkre annyi törvény biztosít. A hárszabály revíziója szintén megtoldása a paktumbeli kötelezettségeknek, ha most mindezekhez még hozzá vesszük, hogy a plurális választójog vállalása szintén megtadása a párt régi programjának és ellentétben áll a függetlenségi párt által évtizeden át hangoztatott demokratikus elvekkel: rövid vonásokban megrajzoltuk azon kálvária képét, amelyet a függetlenségi pártnak meg kellett járnia, hogy uralomra vergődjék és megmaradjon a hatalom paradicsomán.

A függetlenségi párt beleharapva annyi fanyar almába, tudatára ébredt pőreségének és lázasan keresi a fügefalevelet, amellyel elrejtgetné szégyenét ország-világ előtt. Katonai engedményeket kapnia létszámemelés árán sem sikerülne, mert felsőbb helyen a paktumra hivatkoztak, a koalíciós rezsim bibliájára, ebben pedig meg vagyon írva, hogy katonai engedményekről, melyek nincsenek, szó se essék, így került sor a bankügyre, a koalíciós program ezen egyetlen el nem intézett kérdésére.

A Holló-Batthyányi csoport a függetlenségi párt szorult helyzetére számítva kezdte meg a bank-akciót, hogy, ha mindjárt a helyzet felborításával is, nagyobb részt kapjon a hatalomból, amelyért első vonalban harcolt. E hatalmi törevéseknek, amelyekhez jóformán kényszerülve csatlakozott a függetlenségi párt zőme, Justh Gyula mutatkozott legalkalmasabb vezéréül. Az elnöki székhez láncolt ezt a Prometeust, aki mindinkább fájdalmasan érezte, hogy tulajdonképpen a mások számára lopta el az isteni szikrát Bécsből, nem volt nehéz dolog megnyerni. S midőn a bankboszorkányok királyságot jósoltak neki, rövid habozás után kezébe vette a bankgyilkot, hogy leszúrja vele azokat, kiknek helyét elfoglalni magát hivatva érzi.

Így jutott az önálló bank ügye arra a szomorú sorsra, amely nálunk közös végzete minden gazdasági problémának, hogy politikai eszközévé lett az egyesek és pártok hatalmi törekvéseinek.

A régi 48-asok sóvárogva tekintenek a magyar bank, a felfüggesztett elvek sivatagában díszlő ezen utolsó fügefa felé, amelyről talán le lehetne szakítani azt a bizonyos szeméremtakaró levelet. Mert ők csak levelet akarnak és nem gyümölcsöket. Hiszen e fa gyümölcsöeiről

általánosan el van ismerve, hogy azok éretlenek, el van ismerve a kormány körében, a többség nagy részénél, sőt a legközelebről érdekelt kereskedő- és pénzvilágnak is az a nézet, hogy ez a gyümölcs csak 1917-re fog megérni, ha majd felállítjuk a vámsorompókat.

A vámszövetség kötése alkalmával már kapott a függetlenségi párt egy fügefalevelet, bár sok pénzünkbe került, de az csak amolyan összerongyolódott levél volt, amely nagyon hiányosan takarja azt, ami takarni valója e pártnak van. Ezért szeretné ezt most kifoldozni. Ámde a bank fügefája nemcsak gyümölcsöt, de még levelet sem terem a koalíció számára. A kartellbank épen olyan kevéssé volna önálló bank, mint amennyire nem önálló vámterület a szerződéses kiegyezés. Ez utóbbit Ausztria jó pénzért elfogadta, mert hiszen az csak egy ártatlan formula, de már a kartellbankba nem hajlandó bele menni, nem azért, mintha az önálló bank ügyét csak egy lépéssel is előbbre vinné, de mert a bankközösségnek ezen mesterkéltn megbontása olyan hátrányos következzésekkel járhatna, amelyek egyik állam szempontjából sem volnának kívánatosak.

„Egy kiváló valutapolitikus” egy bécsi lapban fejtegetve a kartellbank hátrányait, rámutat azon nehézségekre, melyekkel a kartellben álló két bank politikájának egységes irányítása járhat. Nagyon bajos volna ezt egy nehézkesen működő közös szervre bízni, vagy amint az tervezve van, a követendő bankpolitikát nézeteltérés esetén választott bíróság határozatától tenni függővé. A bankpolitika helyes irányítására a vezető egyéniség szakképzettsége és gyors elhatározása a döntő.

A kartellbank lényege abban áll, hogy a két bank egymás jegyeit köteles korlátlanul fizetesképen elfogadni. Ez pedig egy kettős papírcirkulációt jelentene és azt eredményezhetné, hogy az egyik bank jegyei elárasztanák a másik bankot és esetleg annak jegyeit kiszorítanák a forgalomból. A jegybank vezetőségének ismernie kell az országban forgalomban levő papírjegyek mennyiségét. Kartellbank esetén, a másik állam bankjegyeinek beözönlése folytán, a hazai bank a saját ércfedezete és a bankjegyforgalom közötti arányt nem kontrolálhatná. Ilyen körülmények között önálló kamatlábpolitikát folytatni nem lehet. Az egységes kamatlábpolitika pedig még nagyobb hátrányokkal járna, mert hiszen a kamatlábnak mindenkor a bank helyzetéhez kell igazodni és annak nemesfém-politikáját kell szolgálnia. E téren kölcsönös engedményeket tenni az egyöntetűség kedvéért lehetetlenség.

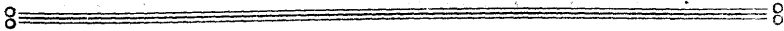
Ha mindkét bank kénytelen elfogadni a másik bank jegyeit, az az eset áll elő, mintha a kartellben levő bankok passzívája közös volna, aktíváik pedig el volnának különítve. Ha pedig ezen képtelen helyzetet elhárítandó, olyan messze mennének, hogy a passzívák összegének meghatározását és az ére-, valamint a bankszerű fedezet feletti rendelkezést egy közös szervre bíznák, hová lenne akkor az önállóság? Ez csak oda zúgorodnék, hogy a közös szerv rendelkezéseit olyan orgánusok hajtánák végre, amelyek annak alárendelve nincsenek. Mindezekről eltekintve is az osztrák képviselőház kiegyezési bizottsága arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kartellbank létesítését bármely formában a leghatározottabban visszautasítja. Tekintve a kartellbank nyomában járó hátrányokat, nem is vehetjük rossz néven az

osztrákoktól, ha nem akarnak egy vég posztóból kihasítani egy foltra valót a függetlenségi párt megtépett reputációjának megfoldsására.

S ha Bécsben hajlandók is volnának a parlamenti béke kedvéért valami olyat engedélyezni, ami még a kartellbanknak is csak karrikaturája volna, azok a magyar politikusok és szakférfiak, kiknek nincs takargatni valójuk, nem kérnek abból, ami ma még élvezhetetlen táplálék és aminek leszakítása gyöngítene a fa erejét, amelyről annak idején érett gyümölcsöket akarnak szedni. Ha Justh Gyulát és társait, mint már annyiszor történt a bankkérdésben is sikerülni fog leszerelni, tovább fog haladni a koalíciós politikai vonat és arról megint lemaradnak a magyar nép dolgos milliói. Ha pedig fentartják a követelést, meg fog bukni a kormány, fel fog bomolni a parlament kínos rendje s talán a hatalom birtokába is fognak jutni azok, akik a bankkampányt megindították, de e háborúság értékes gazdasági eredményekkel nem kecsegteti az országot és nem kecsegteti a függetlenségi pártot sem azzal, hogy általa tönkretett politikai presztízsét helyreállítsa.

Azokat, akik az ország jövője szempontjából nézik a politika eseményeit, keveset érdeklí, hogy hogyan intézik el egymás között az ő hatalmi kérdéseiket a nagy pártok és a kis emberek. De a haladás barátjai csak örömmel láthatják a kartellbank jelszavának erős előtérbe nyomulását, mert ettől joggal remélhetik, hogy ki fogja zökkeneni a koalíciós politikát azokból a vágányokból, amelyekben most halad és amelyekbe visszahelyezni semmiféle hatalom nem lesz képes. A bankkartell nyomában támadó válságnak, bárhogyan nyerjenek is megoldást a napi politika kicsinyes kérdései, feltétlenül lesz két nagy jelentősége és messze kiható eredménye. Az utolsó nemzeti követelés feladása be fogja tetőzni a nemzeti politika teljes kudarcát és talán örökre ki fogja küszöbölni a magyar közéletből azon jelszavakat, amelyek mögött mindig olyan kényelmesen húzódott meg a magyar osztálypolitika és a parlamenti válság zürzavarából diadalmasan fog előre törni az általános, titkos választójog ügye. Úgy lehet, hogy a kartellbank lesz az a kis mustármag, amelyből kinő az új Magyarország terebélyes cédrusfája.

Katona Sándor.

Kortörténeti jegyzetek.

A paraszt és a szocializmus. — Az átkozott Páris. — A pornográfia elleni küzdelem. — A forradalmi mezőgazdaság. — Justh Gyula és a nemzetiségek. — Zárszó a Zoványi-ügyhöz.

I.

A parasztság problémája nemcsak nálunk aktuális. A francia szocializmus legforradalmibb szárnyának, a *Confederation Generale du Travail* lapjának, a *Voix du Peuple*-nek egyik utolsó számában egy „szervezett néptanító” vezércikket ír *Meg kell győzni a parasztot* címen. Ezek a fejtegetések minket is érdekelhetnek, mert mutatják,

hogyan a „kisbirtok” klasszikus hazájának legprogresszívebb demokráciáját ugyanaz a kérdés foglalkoztatja, mint amely minket állandóan izgalomban tart a feudalizmussal való küzdelmünkben. Hogyan lehetne a szegény, agyondolgozott parasztot felrázni haladásellenes, konzervatív álmából; hogyan lehetne őt meggyőzni az iparomunkássággal való érdekazonosságáról; hogyan lehetne őt egy szóval modern, forradalmi szellemmel telíteni?

A francia szindikalizmus reménytelennek tartja az ipari proletariátus felszabadító harcát mindaddig, míg az a parasztság közönyének, sőt nyílt gyűlölködésének zátonyán törik meg. A „szervezett néptanító” ennél fogva paraszt-propagandát sürget. Így szólna a paraszthoz:

„Paraszt testvérem, tégedet akarunk felszabadítani azáltal, hogy magunkról lerázzuk a bilincset. A földet, melyhez annyira vonzódsz, továbbra is meghagyjuk a tiédnek; munkád termékei teljesen a tied lesznek, bérleti vagy egyéb díjak levonása nélkül; azokat a gépeket, melyekre te annyira vágysz, az ipari szövetkezetek ingyen fogják rendelkezésedre bocsátani, hogy a te termékeny munkád kevesebb izzadságba kerüljön; az építőszövetkezetek nagy, szellős, a modern higiénié és jóllét minden követelményével felszerelt tanyái házakat fognak neked építeni; a kapzsi nagybirtoknak pedig nem lesz sem joga, sem hatalma arra, hogy munkád legkisebb részecskéjét elvegye tőled.”

Ám hogyan lehet ezeket a szép, de távoli ígéreteket már ma is, legalább részben, realizálni, hisz a bizalmatlan, csekély fantáziájú paraszt nem ül fel a csillogó jelszavaknak. A néptanító azt hiszi, hogy már ma tettekre lehetne váltani ezeket az ígéreteket ilyképen:

„Már ma megvan a parasztok és a munkások egymáshoz közelebb hozásának eszköze. A mezőgazdasági szakszervezetek alapításán kívül, a paraszt-proletariátus körében el lehet hinteni a szindikalista magot, a szövetkezetet, mely a falusi termelőket közvetlen összeköttetésbe hozza a városi fogyasztóval.” Ez a gazdasági összeköttetés később szellemi és erkölcsi gondolatkicserélésre fog vezetni. Vagyis termelő-, fogyasztó- és értékesítő-szövetkezeteket kell alapítani. Emellett öntudatosá és céltudatosá kell tenni azt a mély gyűlöletet, mely a parasztban a henye és dölyfös hivatalnokság, a nagybirtok és a papság iránt él. Ezek a javaslatok és a francia paraszt egész lélektana, melyet a szindikalista újság megrajzol, mutatja, hogy a paraszt-probléma mindenütt ugyanaz: Oroszországban, Franciaországban és nálunk. Mint e kérdés közös és domináló vonásai emelkednek ki: a parasztnak föld kell és ragaszkodik földjéhez; a szövetkezés a paraszt-szolidaritásnak ma legfontosabb eszköze; az adminisztratív elnyomás érzése mindenütt erős, mely a parasztban a falusi autonómia gondolatát érleli meg.

A konzervatív pártok mindenütt tisztában vannak ezzel a helyzettel és arra törekszenek, hogy a paraszt e természetes vágyódásait meghamisítsák s csekély előnyökkel továbbra is a nagybirtok és az egyház érdekeltségi körébe leszegezzék.

Nevezetes dolog, hogy a francia szindikalisták lapja, mikor a paraszt megnyeréséről van szó, lényegében nem tud egyebet ajánlani, mint *par excellence* polgári javaslatokat: földet, szövetkezetet és anti-bürokratizmust. És, véleményünk szerint, a szindikalista orgánus nem is téved. A paraszt-probléma kulcsa tényleg itt van. Nagyon kérdéses azonban, hogy ez a probléma beleesik-e a szocializmusnak, a lényegében nagyvárosi, ipari és kollektivista szocializmusnak feladatai körébe? Vannak-e rá eszközei, emberei és eszméi? A történelem arról tanúskodik, hogy egy osztály csak a maga eszméit és harci eszközeit képes kialakítani. Olykor párhuzamosan haladhat egy másik osztállyal, de helyette, érte tartósan és sikerrel nem dolgozhatik.

II.

Állami költségvetés tételei többnyire növekedni szoktak évről-évre. Kiadják a takarékoság jelszavát, azután szaporítják az állásokat, építenek, vásárolnak, utaznak és kész a költségemelés. Nem is természetellenes jelenség ez és a legkisebb baj, hogy ha már valamilyen intézményt létesít egyik-másik minisztérium, hát fejleszt is. A sok elhibázott állami tényészet között végre fejleszthetnek valami jót is. A takarékos emberek azonban bizonyára cseppet sem örvendenek az örökös kiadás-srófoláson. Az ő szemükben egyetlen körültekintő, derék tagja van az egész kabinetnek: gróf Apponyi Albert. Minden miniszter fordít egyet a srófon. Apponyi az idej költségvetésben megtakarít: a kulturális, művészi és írói ösztöndíjak tételénél. Ezerféle módon jellemző ez a takarékoság. Mit használnak az irodalomnak és a művészetnek az ösztöndíjak? Borzasztó keveset használnak. Ösztöndíjak révén nem teremnek talentumok. Nyomorgó, magános művész előtt oly elérhetetlen messzeségben lebeg az ösztöndíj, hogy józan ésszel nem is számíthat rá. Az irodalom pedig? Az irodalomnak sejtelve sincs róla, hogy ösztöndíjait mely derék tanár-emberek és miniszteri fogalmazók vágják zsebre. Az ösztöndíj-ügy tehát jelentéktelen és hatás nélkül való, sőt talán kártékony is. Ez a mi véleményünk. Kétségenkívül egészen más a minisztérium, gróf Apponyi Albert véleménye. A komikusan kevés ezer koronákat ő nyilván azzal az ünnepélyes és hazafias megatottsággal, kulturmissziójukba vetett hittel kezeli, amely nélkül — a *Budapesti Hírlap* szent hite szerint — az élet legegyszerűbb, legmindennapibb terheit sem viseli ez a nagy férfiú. És takaré-

kossági hadjáratában mégis a kultúra, a maga módja szerint értelmezett kultúra és művészet nyomorúságos dotációját lékeli meg, hogy takarékos embernek mondja a pénzügy-miniszter. Kevés a megtakarítás, de kevés az *egész* összeg. És az új, nemzeti, koalíciós ösztöndíj politikai komédiának, amely alább következik, kitűnő bevezetője.

A komédiának magának már lezajlott az előjátéka két éve. Akkor valami pokolian mulatságos ösztöndíj-tervezet került ki a minisztérium műhelyéből. Arról volt szó, hogy vidékre küldenek magyar művészeket és kötelező, magyaros penzumokat szabnak elébük. Agyonsúfolt béreslakásokat, pellagrás parasztokat, villogó gatyát. Mert — ez volt a jelszó — meg kell menteni a magyar talentumokat idegen áramlatoktól. A terv további sorsa ismeretlen. Lehet, hogy az ifjaknak szánt ösztöndíjakat impotenciában megöszült öregek valóban megkapták. Meghalt a terv, de megmaradt a tendencia, csak módosult *egy* kissé. Az idegen behatást egy-két év óta úgy értelmezik a közoktatási minisztériumban, hogy idegen az, ami francia, ami párisi. Fiatal és befolyásos protektorokkal rendelkező művészek egy idő óta csak úgy kaphatnak ösztöndíjat, ha kötelezően kijelentik, hogy nem Párisban fogják elkölteni. Mehetnek Németországba, Itáliába, Mandzúriába, bárhová, csak Párisba nem. Művészek között régóta pokoli kommentárokkal tárgyalják a minisztérium Páris-iszonyát. Tudott róla mindenki, aki csak a hivatalosan segélyezett művészet iránt valamilyen formában érdeklődött. Most már tudhat az egész világ. Most hivatalosan bejelentik a közoktatási minisztérium gallofóbiáját abban a pályázatban, amelyet a gróf Andrássy-féle ösztöndíjra hirdet a hivatalos lap. Kerülgetés nélkül, szégyenkezés nélkül, nyíltan jelenti ki ez a hirdetés: „A folyamodonak írásban kell kötelezettséget vállalnia, ...hogy... tanulmányait Münchenben vagy Düsseldorfban fogja folytatni. Másutt, Paris kivételével, szintén felhasználhatja...”

Tehát a derék művészcsemete magyarságát sem München, sem Düsseldorf nem fenyegeti. De Páris, Páris átkozott, Páris tilos. Mit mondjunk? Az egész komédiához semmi sem illik olyan jól, mint ez a bohózáti ötlet. És hosszú éveken keresztül nem tudnánk olyan meggyőzően bizonyítani a kalsburgi ösztöndíj-politika hóbortos ostobaságát, mint amilyen élesen, kétséget nem hagyóan ez a kis szemelvény ráhibáz. (L.)

III.

Akinek még midig kétségei voltak az „új korszak” reakciós mivoltáról, annak okvetlenül ki kell ábrándulnia annak láttára, hogyan kerülnek napfényre minálunk egymásután azok a fegyverek, amelyek külföldön már régóta a reakció lomtárában hevernek. Alig múlik el

nap, amely ne ásná sírját egy-egy progresszív ízű régi jelszónak és amelyen ne vetnének felszínre egy másikat, bevallottan vagy leplezetten reakciósat azok a társadalmi rétegek, melyeknek talajából a mai kormányzati rendszer erejét meríti.

Így a munkás- és sajtóüldözések „új korszak”-ában rendkívül felvirágozott a gyermekvédelem. „Eresszétek hozzánk a kisdedeket”, azokból még talán lehet bigott fanatikusokat és sztrájkterroket nevelni. Mít bánjuk, ha a felnőttek, a szülők szenvednek és nyomorognak. Azok huncut, iszákos gazemberek, akik elhanyagolják gyermekeik nevelését. Nagyok és piszkosok. A gyermekek ellenben, azok olyan kicsinyek és hercigek és olyan helyesen tudják mondani: „Kezét csókolom! Isten fizesse meg!”

Csináltak tehát egy törvényt, parádésat, a fiatalok büntetésekről, hogy lássa a külföld, milyen modern és humánus szellem uralkodik a mai Magyarországon. Csakhogy a törvény végrehajtásához pénz kellett s a pénz kell mindenkinek, de különösen a katonáknak és a papoknak, pedig ezek most az urak ebben a szép hazában. A törvény ennél fogva írott malaszt s jött helyette egy rendelet a gyermekbírókról, csupa olyan szabályokból összeróva, amelyeknek végrehajtása nem kerül egy krajcárba sem, de nem is ér egy krajcárt. A gyermekbírók külön helyen és külön időben, délután működik, hogy a fiatalok vádlottak az alatt a néhány óra alatt, amelyet ott töltenek, ne érintkezessenek a felnőtt gonosztevőkkel, mert ez elronthatná őket. Ezt az időt kivéve, egész életüket együtt tölthetik velük a pincelakásokban és pálnakamérésekben. Valahányszor a bíróság az új törvény alapján felfüggeszti a fiatalokra kiszabott büntetés végrehajtását, a közbíró a törvény betűjére hivatkozva, jogorvoslással él. Ha nincs elég javítóintézet — zsupsz, be vele a fogházba!

De maga kárán tanul a magyar! Nem jók a drága reformok, mert sok pénzbe kerülnek. Ilyen koldus országnak olcsó húsról van szüksége, ha híg is a leve. A proletár munkás két krajcárért nagy karaj kenyeret vásárol, hogy éhségét elnyomja. A felsőbb osztályoknak is olcsó szurrogátumokra van szükségük, hogy szociális lelkiismeretüket megnyugtassák. Nagy a kereslet olcsó szociális reformokban.

Egy vizsgálóbíró, akinek pulpitusán állandóan ott díszleg a feszület, gondol merészet és nagyot és lecsukat egy íróembert szemérem ellen elkövetett sajtóvétségért. Ez elég feltűnő cselekedet egy jogállamban, de főleg elég olcsó. A rab tartási költség egy napra 40 fillér s amellet bizonyos, hogy a vádtaács harmadnap szabadlábra helyezi a szerencsétlen flótást. Óriási szenzáció; a vizsgálóbíróhoz dőlnek a levelek, hogy ezt is tessék lecsukatni, azt se tessék szabadon felejtetni.

Ezek után az előzmények után a *Magyar Társadalomtudományi Egyesület*, mint a levélíró magyar közvélemény hűséges kifejezője, sem tud ellenállani a csábításnak, hogy a *lex Heintze*-et Magyarország számára újra fölfedezze és „hatalmas” riadót fűjt a pornografikus szenny-sajtó ellen. Borzasztó is azt elképzelni, hogy ennek termékei az üzletek kirakataiban immár sokhelyütt az imádságos könyvek tisztos közelébe férköztek. Mi lesz abból, ha egy liliomtisza szűz úgy a sötétben kinyújtja kezét az imádságoskönyv felé és mellé nyúlva, Boccaciót vagy Casanovát találja megmarkolni? „E szellemi brigantik garázdálkodása következtében hány rózsza hullott már le!” Idézi a *B. H.* a szónok kifakadását. A kivételes intézkedéseknek egész sorozatát ajánlotta a szónok ennek a szörnyű veszedelemnek az elhárítására. Hogy ebből nem származik-e veszély a haladás eszméire és a valóban művészi becsú ábrázolatokra: e részben, helyes törvényes intézkedések mellett, nincsenek aggodalmi. Ilyen helyes, sőt szükséges intézkedés volna szerinte, hogy a rendőrség a pornografikus termékeket bírói ítélet nélkül is lefoglalhassa. Mi sem könnyebb ennél, hiszen csak azt kell megállapítani minden egyes esetben, hogy hol kezdődik a pornográfia és hol végződik a tisztességes irodalom. Tekintve pedig rendőrségünknek a haladás eszméi iránt tanúsított rendkívüli fogékonyságát és magasfokú esztétikai műveltségét, az eljárás nem fog komoly nehézségbe ütközni. Anatole France egy novellájának, a *Jacques Tournebroche* első darabjának témája például egy fogadás a nemi aktusnak egy éjszaka alatt való bizonyos igen magasszámú megismétlésére. Rendőrségünk játszva fogja eldönteni a fajtalanságok üldözésére megérett új korszakban, hogy ez pornográfia-e vagy irodalom és hogy Anatole France művét „irodalomnak tekinteni nem inzultus-e maga az irodalom ellen”? Josef Filser bajor képviselő klasszikus meghatározása szerint az ilyen kérdésekben a köldök a határ: azon felül művészet, azon alul disznóság. Valami hasonló határvonalat majd csak talál a mi rendőrségünk is, ha nem lesz is olyan világos és egyszerű. Hiszen az ő helyzetét nagymértékben meg fogja könnyíteni a Mester finom disztinkciója: „A szabadság nem szabadosság, ne áltassuk magunkat. (Mintha ezt már hallottuk volna valahol!) Az egyik alkot, a másik rombol...” „Akik pedig úgy értelmezik a sajtószabadságot, hogy a sajtónak minden szabad, azok nem a sajtónak, hanem a sajtóból élnek.”

Imígy vette ki részét Doleschall Alfréd dr. egyetemi professzor, az egyesület tagja, az Úrnak 1909. esztendejében abból a „nagyarányú” küzdelemből, amelyet a *Magyar Társadalomtudományi Egyesület* a pornografikus irodalom ellen indított és amely a szokott módon társas-

vacsorával végződött. A dolog személyes oldalát ne feszegezzük, hanem állapítsuk meg, hogy az az érdek, amelynek védelmezőjeképpen ezek az urak fellépnek, nevetségesen csekély egyéb szociális problémákhoz képest. Elvégre itt szorosan véve csak a középosztály gyermekei ama csekély töredékének érdekeiről van szó, amely kellő ellenőrzés hiányában, idő előtt hozzáfér a pornográfia termékeihez. A nagyobb része ezeknek úgy sem fér hozzájuk. Proletárgyermekeknek pedig ilyesmire sem pénzük, sem különösebb hajlandóságuk. Azt a pár krajcárt, amihez itt-amott hozzájutnak, inkább fordítják édességekre, olcsó látványosságra vagy szerencsejátékokra. Nem hisszük, hogy Doleschall úr hosszú bírói gyakorlatából fel tudna hozni egy olyan esetet, amikor a fiatalkorú tolvaj a lopott pénzt pornografikus könyvek vagy képek beszerzésére fordította volna. Pedig a lopott pénz hováfordítása jellemzi legjobban az illető kor és osztály szükségleteit és hajlandóságait. Semmi okunk sincs föltételezni, hogy a proletárgyermekek közül éppen csak azok vásárolnának ilyen könyveket és képeket, akik nem jutnak a törvénnyel összeütközésbe. Ez a hajlandóság a vagyonos osztály gyermekeinek szomorú kiváltsága és csakis ezen az alapon fejlődhetett jövedelmező üzletté. A proletárgyermek ezekről a dolgokról ingyen kapja meg a kioktatást abból, amit maga körül nap-nap után lát és tapasztal. Éppen azért hamarább is elvesztik ránézve az ingerüket és nem engedik elmerülni a szellemi önfertőzés posványába. A proletárgyermek nemi fejlődése határozottan egészségesebb, mint a vagyonos osztálybelié. A nemi felvilágosítás helyes irányításával talán az utóbbinak beteges hajlandóságai is kiirthatók volnának. Az ellen, hogy a proletárgyermekek nemi felvilágosítása ne történjék idő előtt és ne történjék túlságosan brutális formában, többet használ egy egészséges lakásreform, de ismételjük, ez persze költségesebb is, mint a világ összes pornografikus irodalmának elkobzása. Amennyiben tehát a mozgalom kezdeményezői ügyüknek általános, a proletárságra is kiterjedő jelentőséget tulajdonítanak, kettős tévedésbe esnek, amely különben mindkét irányban elég gyakori és jellemző olyan emberekre nézve, akik minden problémát csak saját osztályuk látószögéből képesek felfogni: egyrészt azokat a bajokat, amelyeket a maguk osztályában tapasztalnak, mindenütt egyformán jelenlevőknek képzelik, másrészt a saját osztályuk tényleges vagy idealizált belső életét tekintik annak a normának, amelyet a többi osztályokra ráerőszakolni kívánatos.

Azzal, amit a gyermekekről kifejtettünk, voltaképpen ki is merítettük a pornográfiáról mondanivalónkat. Most felnőtt emberek (férfiak és nők) irodalmi és esztétikai kényszernevelése olyan kultúrpolitikai eszme, amelyet még a római Kúria is csak sokkal szelídebb eszkö-

zökkel (egyres könyveknek indexre tételével) kísérelt meg s amely csak a legsötétebb hallgatóság körében idézheti elő a helyeslés zajos kitöréseit.

Álláspontunk tehát a szexuális vonatkozású irodalomra nézve röviden összefoglalva: a felnőttek számára teljes szabadság; a vagyonos osztályok gyermekeire nézve: helyesen irányított nemi felvilágosítás; a proletárgyermekeknek pedig hagyjanak békét a pornografikus irodalom üldözésével.

Az egész mozgalomnak eszerint pozitív értelemben igen csekély jelentőséget tulajdonítunk. Elannyira, hogy kénytelenek vagyunk azok közé az akciók közé sorozni, amelyeknek túlbuzgó megindítása csak a figyelemnek nagyobb bajokról való rosszhiszemű elterelésére irányulhat.

De nem lehet szimpatikus előttünk a mozgalom azért sem, mert olyan rést üt a különben is erősen megcsönkített sajtószabadságon, amely a hatalom birtokosai érdekében minden szabadszellemtű kutatásnak elnyomására vezethet. Mit várjunk egy olyan akciótól, amelynek érdekében így izgat annak első szószólója: „Ez a sajtó — úgymond — hadat üzen minden szeméremnek és női erénynek, ostobaságnak tartja a házasságot, a hitvesi hűséget, csak egy az ideálja: a szabad szerelem.” (Megjegyezzük, hogy a szabad szerelem tényleg egyike a legszebb ideáloknak és nagy méltatlanság reánézve nemcsak a pornografikus újsághirdetésekkkel, hanem a „fajmagyar” tudósok összes, bármi néven nevezendő műveivel egy napon említeni; de ez most nem tartozik a dologra.) Nem fogunk-e egy szép napon arra ébredni, hogy a hatóság ráteszi a kezét — oh, mert a hatóságot Doleschall úr szerint ilyenkor nem szabad elfogni a félelemnek! — erre vagy amarra a szociológiai *standard-work*-ra, amelyet különben a világért sem venne a kezébe, de amelyre szemes detektívek figyelmeztették és amelyben nagy megbotránkozással fogja olvasni, hogy a nemi erkölcs, a szemérem, a női erény nem olyan állandó ideál, amilyennek a hit- és erkölcs-tani órákon tanulta, hanem nagyon is változó emberi érzés, amely a társadalmi viszonyok hatása alatt korszakról-korszakra, sőt osztályról-osztályra más és más képet mutat és, múltban és jövőben, a leggyökeresebb változásoknak van alávetve; hogy a házasságnak a monogámián kívül más formái is voltak és vannak, hogy a monogámia a mai társadalomban is nagyobbreszt fikció és pedig nem azért, mert vannak bűnös és kéjvágó emberek, akik az anyaszentegyháznak ezt a szentségét megbecstelenítik, hanem azért, mert a monogám házasság a magántulajdon rendszerén felépülő társadalomnak tökéletlen intézménye, amelyben százszorosán tükröződnek a magántulajdonnak összes hibái és fogyatkozásai. Mi ez? Nem „hadüzenet minden szeméremnek stb. stb.”.

Nem egyik terméke annak a szennysajtónak, amelynek „a mai apák és anyák azt köszönhetik, hogy fiaik ifjúságuk delelőjén aggastyánok, minden idealizmusból kivetkőzött emberek?” Ha az illetékes hatóságnak kétségei vannak a törvény szövege alapján, ezek buborék gyanánt fognak szétpattanni a törvény indokolása, a törvényhozó akaratának kifejezése előtt, amelynek előrebocsátott próbáit a *M. T. E.* minapi ülésén volt alkalmunk hallgatni.

És gondoljunk még egy másik esetre. Nemcsak a *Fidibusz*-ról és a szociológiáról van itt szó. Vannak igen jelentős politikai és szépirodalmi orgánumok, amelyek hébe-korba leköszölnek egy-egy merészebb erotikus verset vagy novellát. Olyanok, amelyekre egészen más okokból fáj a foga a fennálló rezsimnek. Ezek felett folyton ott függne a Damokles kardja. Elég volna például ha a *Népszava* vagy más meg nem vásárolható lap hozna egyszer és nagysokára megint egyszer egy Erdős Renée-verset, hogy kirántsák alóla a gyékényt. Mert „hatásos eszköz lenne az is, ha eltiltanák a további megjelenéstől az olyan lapot, amely visszaesővé lesz”.

Nagyítás nélkül állíthatjuk tehát, hogy ugyanabból a szellemből fakadt ez a reformáció is, mint a szabadtanításnak Jancsó-féle megrendszabályozása. (*M. P.*)

IV.

A mezőgazdaság terén újabban ismételten történtek kísérletezések arra, hogy a száraz klímájú vidékeken, a termelési költségek emelése nélkül, a föld hozadékát növeljék, mert e vidékek földjében a nedvesség hiánya miatt a növényzet gyengén fejlődik és gyakran még a javítási kísérletek — mint például a műtrágyázás — sem válnak be.

A kísérletezés célja tehát a föld nedvességének fokozása volt. Miután a csapadék mennyisége nem fokozható, a törekvés a csapadéknak a földben való felhalmozására és raktározására irányult, amit H. W. Campbell lincolni (Nebraska) tanár kísérlett meg. Tanait F. F. Matenaers adta ki *Anleitung zur zweckmässigsten Bodenbearbeitung* című könyvében.

Campbell abból indul ki, hogy a növények fejlődése a földben levő elegendő mennyiségű és minőségű tápanyagtól függ, ami csak úgy lehet, ha a meleg, a levegő és a víz a talajba behatolva, ott állandóan együtt hatnak. Csak így fejlődnek ki azok a nitrátok és baktériumok, melyek a föld termékenységének és a következő termésnek alapját képezik. Ez az együtt hatás úgy érhető el, ha a föld a nedvesség befogadására és megtartására állandóan alkalmas állapotban van, mely az elpárolgást megakadályozza. Az elpárolgás — amint

Campbell kísérleti úton megállapította — a legkisebb akkor, ha a föld felső rétege száraz és porhanyós, az alsó pedig tömör és nedves. Campbell a föld ezen állapotát úgy éri el, hogy az ú. n. tárcsás boronákkal a föld felső rétegét porhanyóssá teszi, majd szántás után az altalajt, az ú. n. *sub-surface-pecker*-rel összetömíti és minden eső után átboronálással megakadályozza a rögzépződést s az ezzel járó gyors elpárolgást.

Campbell rendszerét 1900 óta az amerikai Egyesült-Államok leg-szárazabb vidékein meglepő eredménnyel alkalmazta. Így egy nebraskai farmban, ahol 14 évig mi sem termett, 1901-ben 1 acreon (—0,404 hektár) 2872 q, 1903-tól 1906-ig évente 27 q búza termett. Ugyanilyen eredményt ért el több más farmban is, ahol a vetés 90%-a szárazság folytán megsemmisült. Így Coloradóban 44 q kukorica és 81 q burgonya termett acerenként.

Campbell e rendszere, mely a termékeny földek termését megkészszerzi, a szárazság miatt terméketlenekét pedig az ország átlagos termőképességére emeli, felhívta a magyar gazdák figyelmét, akik észrevették, hogy e rendszer nem nagy befektetést és a termelési költségek csekély szaporítását kívánja csak, míg óriási módon szaporítja a termést. Hogy mily nagyok Campbell rendszerének előnyei, — föltéve, hogy azok csakugyan reálisoknak és nálunk is életképeseknek bizonyulnak — azt a következő kis számítások mutatják.

A m. kir. orsz. meteorológiai intézet összeállítása szerint a nagy magyar Alföld, a kis magyar Alföld, a Duna-Tisza közének évi átlagos csapadéka 600 milliméteren alul lévén, állandóan szenved a szárazságtól. E terület pedig Magyarország búzatermő földjének háromnegyed része. Ha csak az ország e részében alkalmazzuk Campbell rendszerét, a búzatermés 1881-től 1905-ig terjedő hektáronkénti átlagát 12,02 q-áról 28 q-ára s így az országos átlagot 24 q-ára emelhetjük.

Magyarországon 1905-ben 44,200.000 q termett, míg Campbell rendszerével 88,166.000 q-ányi termés lett volna elérhető, tehát a termés 43,966.000 q-ával lett volna nagyobb: ami az ország jövedelmének 703,500.000 koronával való nagyobbodását jelenti.

Ehhez járul még, hogy a Campbell rendszerével művelt földön a szárazság nem okozhat kárt, miért is az így megsemmisült termés (Magyarországon 1895-ben 14.847 hektáron az országos átlag alapján számítva 178.164 q-áttett ki 2,851.000 korona értékben) megmenthető. Ezenfelül Campbell rendszere szerint a művelés alá vonható még a terméketlenül fekvő terület is (ezt Magyarország sík vidékein 1896-ban a mezőgazdasági statisztika 310.000 hektárra teszi) és így ha csak 12 q termést számítunk hektáronként, tehát az 1895. évi országos

átlagot, akkor is 3,648.000 q-ával, minek értéke 58,368.000 korona, lehetne az országos termelést növelni.

Campbell rendszere végül azon előnnyel is jár, hogy csak félannyi vetőmag szükséges, mint a mai rendszerénél. Mezőgazdasági statisztikánk szerint a vetőmag-szükséglet 1895-ben 5,157.000 q búza volt, Campbell rendszerével pedig 2,579.000 q búza értékével, vagyis 4,126.400 koronával csökkenthető a termelési költség. (F. Ö.)

V.

Justh Gyula békét akar kötni a nemzetiségekkel. Nemcsak a tótokkal: az összes nemzetiségekkel, sőt még a horvátokkal is. Biztosítani kívánja számukra nyelvük és kultúrájuk szabad ápolását és fejlesztését.

És Justh Gyula nem dementáltatta ezeket a nyilatkozatokat. Ellenkezőleg, megismételte és a hazafias sajtó egy része, mely máskor a legvadabb nemzetiségi uszításból él, nem hurrogta le a Ház elnökének okos szavait, sőt itt-ott némi békülékeny hang volt hallható.

Mi történt itt? Hisz Mocsáry Lajos egykor ugyanezen programért politikai befolyása elpusztulásával bűnhődött meg s azóta a függetlenségi párt a betyár-hazafiaskodás pártja lett, a Somogyi Aladár úrék receptje szerint. És íme egyszerre, *Deus ex machina*-ként a Ház temperamentumos elnöke visszatérni látszik a Mocsáry Lajos soha nem követett hagyományaihoz.

A rejtély kulcsát megadja az a tény, hogy Justh Gyulának abban a pillanatban alakult ki ez a kulturálláspontja a nemzetiségi kérdésben, amelyben Andrásyékkel szembekerült s ő felsége előtt alkalma nyílt pártja kormányképességre aspiráló álláspontját tolmácsolni. Nagyon egyszerű a helyzet: ha a függetlenségi párt csakugyan a helyzet ura akar lenni a konzervatív nagyurakkal és a klerikális néppárttal szemben, a játszmát csakis úgy nyerheti meg, ha új hatalmi erőket igyekszik törekvései szolgálatába helyezni. Ebből a nagy igazságból észrevett valamit az a Justh Gyula, ki valamikor demokrata és antiklerikális hajlandóságú ember volt. De hogy észrevette ezt a lehetőséget, az nem egy helyesebb célszerűségi átlátásnak, hanem kizárólag a politikai hatalmi erők változásának tulajdonítható. Az emberek a politikában csak azt látják be, amit muszáj belátni. Mint a finomelméjű Max Burckhardt mondotta:

Denn derart ist der menschliche Geist veranlagt, dass er immer das, was ihm als nützlich erscheint, als vernünftig, als sittlich, als von idealen Standpunkten aus zweckmässig und notwendig unwiderleglich nachzuweisen bereit ist. Er ist nämlich ein gesinnungsloser

Schuft und Heuchler, der menschliche Verstand. Das ist das Geheimnis der politischen Wissenschaften.

Emez elméleti tanulság mellett Justh új programja még egy gyakorlati valószínűsége is figyelmeztet. Ha csakugyan vállalja azt a munkát, mely a függetlenségi-párt megmentésében áll az általános, titkos választójog alapján, a Ház elnöke nemsokára egy újabb helyes belátásra lesz kénytelen jutni. Arra, hogy abban a nagy harcban, mellyel az alkotmánypárt és a néppárt kirekesztése fog járni, újabb és erősebb tömegezőkre lesz szüksége. Ezeket a tömegezőket ma csak a szocializmus képviseli. A győzelem a meghasonlott koalíció ama részéjé lesz, mely választójogi reformjával a magyar proletariátus érdekeit ki fogja elégíteni. Egyáltalán nem véletlenség tehát, hogy megint Justh Gyula volt az, aki utolsó percben a plurális hóbort ellen nyilatkozott.

Persze nagyon valószínű, hogy Justh Gyula ma még mást ért az általános választójogon, mint Nyugat-Európában szokás. De ez oly mellékes. A politikai jövődőt nem az államférfiak gondolataiból kell megítélni, hanem a hatalmi viszonyok kényszerű eltolódásaiból.

VI.

A Zoványi-ügyről írt januári kortörténeti jegyzetünkhöz a következő két újabb felszólalást küldték be hozzánk:

1.

Nagy örömemre szolgált, hogy soraimnak a *Huszedik Század*-ban helyet adott. Másfelől pedig sajnálnom kell, hogy ha már levelem közzétételét, nem mondtam el abban mindent (mivel a lehető legrövidebben akartam beszélni), ami a dolog teljes megértéséhez szükséges. Ezért újra bátor vagyok Önt levelemmel felkeresni, hogy elmondjam azt, ami múltkori levelemből kimaradt, s aminek hiánya a szerkesztő urat megjegyzéseiben némileg tévedésre vezette.

A kérdéses mű már ki volt nyomtatva, bekötve és szétküldésre készen állt, midőn abban egy ref. pap a Calvinról szóló, s utóbb inkriminált részt felfedezte, s a konventen bemutatta. Visszautasítani ekkor már nem lehetett, s kártérítési per sem lett volna helyénvaló, mert a mű illető kötete körülbelül 700—800 oldal terjedelmű volt. Tehát úgy intézkedtek, hogy a Calvinról írt Zoványi-féle toldalékot, a függelék 3—4 levelét vágják ki a műből, s úgy küldjék szét a papoknak. A tiszáninneri ref. egyházkerület pedig mint felettes hatóság, Zoványit állásától felfüggesztette, s a bíraskodás jogát vádlott kérelmére az érdekeltség kizárása céljából a dunántúli kerületnek engedte át.

Ha a tényálláson kívül szabad néhány megjegyzést tennem, akkor a következőket mondom:

A Zoványi ellen való fellépésnél nem annyira a tanszabadság megsértése szembeötlő — ha ugyan lehet itt erről szó, mert Zoványi hét év óta hirdeti a tanári székről, hogy nem érzi, nem szívesen nevezi magát kálvinistának — hanem sokkal inkább a belső bomlás megakadályozására célzó törekvés, a protestantizmus küzdelme a létért, mely 1600 óta, a kath. reakció

megindulásától, számbelileg folyvást hanyatlik. A felfüggesztés és vizsgálat célja megítélni, megengedi-e a ref. egyház létérdeke, hogy antikálvinista embert tartson és fizessen egy tanári széken. Ha minden vallás jellemző vonása és lényeges eleme a szent és nagy emberek tisztelete, szabad akkor egy ref. teológiai tanárnak hitsorsosai lába alól kirántani az alapot? A kálvinista tiltakozik és reagál, a luteránus az egyéniség jogára hivatkozva, védelmére kél,* a katolikus titkon örül,** bomlik az eretnokség belülről is.

Az agnosztikus higgadtan, sőt némi örömmel konstatálja, hogy a vallás ismét összeütközött a tudománnyal. Tudja, hogy a harc melyik félnek fog javára szolgálni. Szerintem is neki van igaza. A vallás, a hit és természet-tudomány legújabb kompromisszuma szerint az érzelem dolga, míg a tudomány mindig az értelemé. Amaz narkotikum akar lenni az élet küzdelmeiben, emez arra segít, hogy a dolgok felett fokozatosan úrrá legyünk. Egy teológust, vagy theol. tanárt mindig kötnék felekezete dogmái és hagyományai, s ha ezektől függetlenül a tudomány leplezetlen igazságait akarja hirdetni, szükségképpen összeütközésbe kerül egyházával. Ez történt most is. A kálvinista egyház ez éven alapítója születésének négyszázados jubileumát készül megülni, s a nagy készülődések dacára Zoványi nem habozott, egy tudományos és történeti szempontból talán színigazságot tartalmazó, de a kálvinisták előtt romboló és disszonáns előjátékot dobni színre, mely már a külföld teológusaihoz is megküldetett véleménynyilvánítás céljából. Véleményük nem volt valami kedvező Zoványira nézve,*** ami annyit legalább bizonyít, hogy a disszonáns hang elég erős volt ugyan, de egy ref. teológiai tanár részéről nem volt helyén.

Szíves türelmének igénybevételéért bocsánatot kér

Sárospatak, 1909 január 27.

Őszinte tisztelője.

2.

A *Huszedik Század* januári füzetében valaki azalatt az ürügy alatt, hogy ő a Zoványi-ügyben a valódi tényállást akarja feltüntetni, immár nem szokatlan módon egy csomó valótlanságot tálat fel.

Mert a ténybeli igazság a következő:

1. Szó se volt róla soha, hogy a parochiális könyvtárak „házi épülésre” szolgáló könyveket tartalmazzanak. Ellenkezőleg, tudományos teológiai kézikönyvtár akart lenni mindig, amióta csak megpendítették évtizedekkel ezelőtt azóta elhunyt kiválóságaink. Soha senki se szánta neki a „házi épülés” furcsa, most *ad hoc* kitalált hivatását, aminthogy nem is említ efélét egy szóval sem a róla szóló szabályzat. Ha ez volna a hivatása, akkor egyáltalában nem lett volna felvehető bele a Warga-féle egyháztörténet, mint amely nem az egyház konfesszióba foglalt hivatalos tanának, hanem a dogmaellenes történeti kritikának áll az alapján.

2. Én egy betűnyit se tértem el a tizáninneri egyházkerület, mint kiadó és köztem létrejött szerződéstől. E szerződésnek így szól ugyanis egyik kikezdése: „A nyomtatandó példányszámra nézve az 1898. őszi jegyzőkönyv 38. pontja az irányadó, egyebekre nézve pedig az egyházkerület 1902. tavaszi jegyzőkönyvének 12. pontja”. Ennek az 1902. évi tavaszi 12. pontnak viszont így szól a 4. számú kikezdése: „Az egész munkához függetlenül adandó annak

* L. a pozsonyi evangélikus tanári kar röpiratát.

** Az *Alkotmány* is védelmére kelt Z-nak.

*** L. a *Sárospataki Ref. Lapok* 1908 júl., aug. számait,

a fejlődésnek a rajza, mely az egyháztörténelmi ismeretek terén a mű első kiadása óta észlelhető, de csupán leglényegesebb mozzanataiban”. Ebben a függelékben, amelyet megírni nemcsak jogom, hanem egyenesen kötelességem volt, adtam elő röviden az elfogulatlan történetírás mai tudományos álláspontján kialakult meggyőződésemet egyebek mellett Calvinról is.

3. Ebben azonban egyáltalában, még csak célzással sem fordul elő aféle, hogy örült lett volna Calvin, amit szintén jónak lát állítani a „helyreigazító”.

4. Az sem felel meg a valóságnak, hogy az elmondottak szerint csupán reafogott szerződészegésből „származott a felfüggesztés”. A tiszánineni egyházkerület 1908. évi őszi közgyűlési jegyzőkönyvének 34. pontja egyebet mond, még pedig szóról-szóra ezt: „(Zoványi Jenő) az egyháztörténelmet oly irányban és szellemben tanítja, amint azt az országos botrányt okozott *Függeléke* tanúsítja, ez a cselekménye pedig ref. egyházunkban a vallásos érzületbe és hithűségbe ütközik ...”

Ezek mind a hivatalos okiratokból kiírt adatok, nem pedig egyfelől eltussolásra, másfelől befekettítésre szánt, s légből kapott valótlanságok.

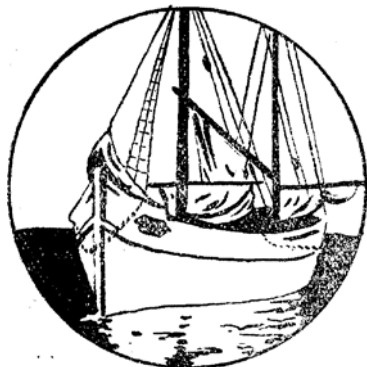
Fogadja különben m. t. szerkesztő úr hálás köszönetemet, hogy még azok sem bírták eltántorítani szabadelvű állásfoglalásától, amelyet máskor egészen természetesnek tartanék, de a mai reakcionárius korban, a ref. egyház ily irányú hajlandóságaival szemben nagy érdemnek tekintem kinyilvánítását.

Sárospatak, 1909 január 19.

Zoványi Jenő.

Az a nagy fontosság, melyet a tan- és a gondolatszabadságnak tulajdonítunk, indokolni fogja, hogy a szóban forgó ügyre — immár harmadízben, de utoljára — visszatérünk.

Az újabb nyilatkozatok csak megerősítenek bennünket eddig elfoglalt álláspontunkban, s melegen óhajtjuk, hogy ez ügy illetékes fóruma a tanszabadság nagy érdekét megóvja, mely a protestantizmusnak a „létért való küzdelemben” erősebb fegyvere, s mindenesetre különb ékessége, mint a véleményeknek erőszakkal való elnyomása, mely nem az ő, hanem a „kath. reakció” haditárából került ki.

Könyvismertetések és bírálatok.

A népesedés elmélete. Írta
*Kovács Gábor. Debrecen. Hegedűs
és Sándor kiadása. 1908. 328 old.*

A utobiográfiájában Darwin szerényen beismeri, hogy a természetes kiválasztás gondolatát Malthus

népesedési elméletéből szerezte. Azt mondja erre Ward, hogy Darwin maga sem vette észre, hogy Malthus törvényét az állatvilágra alkalmazva, azon az egyetlen téren alkalmazta azt, amelyen igaz. Úgy áll a dolog, hogy az ember gondolkodó, ismerő, előrelátó, számító, céltkereső, feltaláló és szerkesztő képességének eljövételével, mely az alsóbb teremtményekben hiányzik, a biológiai törvény visszaszorult és helyére került a pszichológiai törvény, vagyis az elme törvénye. A régi filozófia terméketlensége annak tulajdonítható, hogy nem ismerte fel a pszichikai erőket, „azonban ugyanilyen végzetes lépés volt a mai társas filozófia részéről az, hogy a társas erőket a biológia színvonalára süllyesztette és ezzel kivetkőztette őket egyetlen jellemző vonásukból. Ez a régi közgazdaságtannak is bűne, mint ez Ricardo és Malthus tanításaiban mutatkozik és Herbert Spencer és követőinek szociológiája nem más, mint Ricardo és Malthus tanainak kiterjesztése. Malthus biológiai törvényt fedezett fel és az emberiségre alkalmazta, melyre az ember belátóképessége miatt nem alkalmazható. Darwin látta ezen törvény érvényesülését az állatvilágban, kidolgozta logikai következetességgel és ezzel korszakot teremtett a biológiában. A malthusi elmélet hibája dacára megmaradt az a gondolat, mely ma is uralkodik, hogy ez a társadalom alaptörvénye . . . Az ember és a társadalom ezen belátóképessége (*intuitio*) folytán csak igen korlátozott értelemben van azon nagy dinamikai törvények uralma alatt, melyek a szerves világ többi részét kormányozzák. A társadalom dinamikája lényegében az állati élet dinamikájának ellentéte. Az említett pszichikai elem a természetet a mestersé-

gekkel szorította ki a nyeregből... A biológia alapvető elve a természetes kiválasztás, a szociológiáé a mesterséges kiválasztás. A természet a gyöngék elpusztulása útján halad, az ember ezzel; szemben a gyengék védelmezése árán. És ez így van minden részletben. . . Önként elismerem, hogy a teológusok végzetes tévedésben vannak, mikor a lelket a testtől függetlennek tekintik, de ez az óriási botlás alig nagyobb, mint a modern evolucionistáé, ki nem látja, mekkora lépés volt az, mikor a lélek megkezdte irányító hatását”. (L. F. Ward, *A haladás lelki tényezői.*)

Úgy hisszük, abban az évszázados vitában, mely Malthus tana körül kifejlődött, ez jár legközelebb az igazsághoz. Malthus nem látta az embert, csak az állatot. Tana tehát annyiban igaz, amennyiben az ember nemcsak ember, hanem állat is. És annál inkább igaz, minél jobban visszamegyünk a primitív, az állati fokhoz közelálló vadember felé. Abban igazat kell neki adnunk, hogy létezik egy, az élelmi szereken túlmenő szaporodási tendencia, ez a tendencia azonban nem érvényesül szabadon és pedig nem csupán természeti erők korlátja folytán nem érvényesül, hanem a sokféle szociális és pszichikai tényezők folytán sem. De nem szabad azoknak sem elfelejteni, akik csak a szociális tényezőket látják, hogy ezek a szociális és pszichikai tényezők még nem zárják ki azt, hogy létezik és hat az élelmi szereken túlmenő ama szaporodási tendencia, amiként a gravitáció létezik és hat akkor is, ha a leeső tárgyat alátámasztom.

A másik alapvető tévedése volt Malthusnak, hogy az emberi népesedés törvényeit, nem a társadalomban élő emberen keresi, hanem csak az emberen, mint „természetes lényen”, ahogy az ő idejében ez a fogalom a természetjogban élt. Nem a szegény, a gazdag, a földműves, a tudós, a francia, az angol, a kínai, a keresztény, zsidó vagy buddhista, hanem az „ember” szaporodásának törvényeit keresi. Az aztán már kisebb jelentőségű tévedés volt, hogy népesedési törvényét matematikai formulába is bele akarta törni. Olyan kor volt az, mely a természettudomány diadalmas előrehaladásától szinte mámoros lett és azt hitte, a társadalomra is igaz a Galilei mondása: hogy aki megakarja érteni a természetet, annak tudnia kell azt, hogy a természet nagy könyve, milyen nyelven van írva. Ez a nyelv, a matematika és az algebra.

Kovács Gábor gondolkodásának erejét bizonyítja, hogy leggyökerében arra a helyes álláspontra jut, mint Ward, utóbbtól egészen függetlenül. Mert, mikor ő kutatásainak eredményét abban vonja le, hogy a „népszaporodás nem az élelmi szerek mennyiségétől függ, mert ez csak a népszaporodás végső határát állapítja meg, hanem a szaporodási képesség korlátai között az emberi akarattól” és mikor azt mondja, hogy nem a szaporodási képességet kell vizsgálni, hanem a tényleges szaporodást, mely utóbbi az emberi akarat befolyása alatt áll és mikor azt mondja, hogy a születéseknek a kultúrállamokban történő csökkenésénél nem fiziológiai vagy biológiai jelenségekre kell visszamenni (mint azt Spencer teszi, ki ezt a csökkenést a növekedő szellemi fejlettségben keresi), hanem az emberek egyéni érdekeire (309. oldal), akkor ő is az ember gondolkodó ismerő, előrelátó,

számító, feltaláló és szerkesztőkétségében keresi a népesedés törvényének legvégső tényezőjét. És hogy a Kovács Gábor kifejezése, mikor ő „egyéni akaratról” beszél, senkit meg ne tévesszen, sietünk kijelenteni, hogy nála ez az akarat pszichológiai és szociális tényezőkkel van determinálva, szóval, hogy ez nem zárja ki törvényszerűségek keresését és létezését, mert „a népszaporodása kérdésében oly fontos egyéni akarat különböző gazdasági, vallási, erkölcsi, pszichológiai és politikai motívumok befolyása alatt áll, amelyek az osztályhelyzet szerint, hol a szaporodást elősegítő, hol azt korlátozó irányban éreztetik a magok hatását. Nagyban, egészben azonban szabályként állapítható meg, hogy a gazdasági helyzet nyomasztó volta, a felemelkedés lehetetlensége, a társadalomgazdaságtani értelemben vett tőke gyűjtésének nehézsége, az életmód igénytelensége, a műveltség és intelligencia hiánya, stb. nagyobb születési arányszámokban érezteti a maga hatását.” (327. o.) A szerző által elfogadott „egyéni akarat” tehát csak lélektani oldala a szociális millióknak, mely utóbbinak elemzésében szerző meg is találja az emberek ezen szándékának, akaratának magyarázatát. A most idézett helyből az is kivehető, hogy szabályszerint a nagy nyomorúság következménye a túlnépesedés és nem mint Malthus állítja, a túlnépesedés következménye a nyomorúság, bár lehetnek ilyen esetek is, mikor is a társadalom nem lévén képes a népességet befogadni, a fennálló társadalmi rendet ez szétfeszíti.

A népesedés alaptörvényének helyes felismerésében látom én a Kovács Gábor könyvének főérdemét és csak másodsorban abban a gondos, türelmet igénylő munkában, mellyel megvizsgálja, a gazdasági tényezőkön alapuló osztály tagozódás mellett, hogy az egyes osztályok népesedése mily törvényszerűségeket mutat. Mert minden jól megírt könyvben van egy kicsiny kristály, egy alapgondolat, mely az egésznek a lelke és amelyhez a többi csak mint adat és bizonyíték tapad. A másik érdeme a könyvnek, hogy ezt az alapgondolatot sikerült világosan levezetnie, bebizonyítania. Tud uralkodni azon a nagy anyagon, melyet felhasznált, gondolatmenete világos, nem tévesztette meg a százféle elmélet, nem „szemüveg, amely mögött nincsen szem” mint Carlyle mondja valahol egy német tudósról.

Ha egy minden időben és minden társadalmi rendben érvényes népességi törvény nem is létezik, helyesebben: egy ilyen, az ember animális létén alapuló törvény sokkal általánosabb, mintsem, hogy attól gyakorlati eredményeket várhatnánk, azért kínálkozik még sokféle út és mód népesedési törvényszerűségek keresésére. Össze lehetne hasonlítani ugyanazon társadalom népesedését a szociális rend különböző fokozatain, össze lehetne hasonlítani különböző társadalmakat amelyek a civilizáció más-más lépcsőfokára jutottak el, össze lehetne hasonlítani ugyanazon társadalom különböző társadalmi rétegeit a népesedés szempontjából. Csakhogy az első két helyen említett kutatások, már csak a statisztikai anyag hiánya folytán is, jóformán kivehetetlenek. Össze lehet hasonlítani ugyan a mai kultúrállamokat itt már statisztikai anyag is áll rendelkezésre, azonban az ilyen összehasonlításból levont általánosítások a sok eltérő tényező folytán nagyon is problematikus értékűek. Azt hisszük ez a baj, s nem az, hogy ily

módon csak általánosságban mozgó tételeket szűrhetni le eredményül, mint szerző mondja. Az ilyen általánosságban mozgó tételek, ha szilárdak, a legértékesebbek. Különben szerző maga is ezt akarja kifejezni, mikor azt írja, hogy „a népszaporodás egyedül csak a népességnek gazdasági alapokon eszközölt osztálytagozódása útján vizsgálható pontosan. (327. o.)

Szerző azonban mielőtt ennek a vizsgálatába fogna, tekintet nélkül az osztálytagozódásra hasonlítja össze az európai államokat. Ennek az összehasonlításnak eredménye az, hogy a kultúrállamokban a születés és halálozás arányszáma egyaránt csökken. (De azért szaporodás van.) Egy kivétel is van, Norvégia, ahol a születési szám csekély emelkedése mutatkozik. Alacsonyabb kultúrájú államokban a születési szám emelkedett.

Ezután a szerző a különböző európai államok természetes szaporodását állítja egybe. „Azonban a születési fölösleg, tehát a természetes népszaporodás és ennek komponensei is igen különböző okoktól függenek, melyekre felvilágosítást, a születéseket és halálozásokat és így az azok különbözőségét feltűntető kimutatás nem ad. Pedig épen ez okok jelentik a népesedés törvényeinek megtalálását. Ezt azonban másképpen nem lehet elérni, mint egyedül a népességnek csoportokra bontása útján nyert statisztikai eredmények alapján.”

Legalapvetőbb a mai társadalomban a gazdasági tagozódás. Ehhez nem fér kétség. Ebből az következik, hogy ha megállapítjuk, pl. Magyarországon milyen az egyes osztályoknak népesedési aránya egymáshoz viszonyítva, azt nyugodt lélekkel (persze csak nagy társadalmi rétegekre) helyesnek fogadhatjuk el Franciaországra, Németországra, vagy más hasonló termelési rendszerű államokra nézve is. Mert pl. Franciaországban egész más az egész ország természetes szaporodásának arányszáma, mint Magyarországon, de valószínű, hogy gazdasági rétegek népesedési viszonyait hasonlítva egymáshoz országonként (pl. Franciaországban is az ipar birtokos elemei kisebb szaporodást mutatnak, mint az ipari proletariátus stb.), az arány megközelítőleg ugyanaz lesz. Persze ezt csak deduktíve állíthatjuk, mert Kovács könyvében csak Magyarország egyes osztályainak népesedési viszonyait vizsgálta meg és ő különben nem is állítja, hogy ez Magyarországon kívül is érvényes lenne. Még pedig csakis 6 évre terjed Kovács vizsgálódása. Ennek magyarázata az, hogy az első népmozgalmi statisztikánk, mely a foglalkozások közti különbséget is figyelembe veszi, csak 1897-re vonatkozik, de ennek adatait — ehelyütt nem részletezhető okok folytán — nem lehetett felhasználnia. Maradt tehát az 1900. évi népfoglalkozás statisztikája és az azóta kiadott népmozgalmi statisztika. „Így azután, midőn a szűkebb értelemben vett Magyarország népességét kísérlem meg osztályaira bontani, csak az 1900. évi népszámlálási mű VII-ik része, az 1900—1902 és 1903—1905. évi népmozgalmi statisztika részletes kimutatásai szolgálnak kísérletem alapjául.” (226. old.)

De más nehézségek is vannak. A statisztika csak foglalkozások szerint csoportosít, foglalkozás azonban még nem társadalmi osztály. Szerző tehát, hogy feladatát megoldhassa, felosztja Magyarország népét

birtokosokra és birtoktalanokra. Ehhez jönnek az értelmiségi osztályok, azután külön a véderőhöz tartozók, végül az ismeretlen osztályhelyzetűek. Ez nem tisztára a gazdaságon alapuló felosztás ugyan, de a rendelkezésre álló foglalkozási statisztika mellett — mint szerző mondja — kénytelen ezen főcsoportokat felállítani. „Nyilvánvaló — ismeri be maga a szerző — hogy a foglalkozások alapján felépített szkematizálás nem ment egyes, talán erős hibáktól. De a fentebbi főosztályoknak az elmélet szempontjából való alosztályait csakis pontos jövedelmi statisztikával való kombinálás útján lehetne megoldani, ilyen pedig nem áll rendelkezésére.” Kovács azonban még így is megszorítja munkáját és csupán az egyes osztályok születésére vonatkozó adatokat teszi vizsgálódása tárgyává, mert — azt mondja — a születési szám már magában véve is szolgál felvilágosítással arról, miképpen szaporodik egyik-másik osztály.

Újabb nehézségek mutatkoznak a születés, nemzetiségek és vallásfelekezetek szerinti tagozódásának vizsgálatánál. Mert hiába állapítjuk meg például, hogy a zsidó faj szaporább, mint a katolikus (Bertillon azt mondta, hogy a katholicizmus veszélyes a szaporodásra), ha nem tudjuk, hogy az egyes nemzetiségek vallások, jövedelem, kereset, foglalkozás, vagyon, szóval osztályhelyzetük szerint is miként tagozódnak.

Az országos statisztika azonban ezen az alapon nem vizsgálja a népesedés faji és vallási különbségeit, nem vizsgálja ezeket foglalkozások szerint sem, mit az egész népesedésre nézve megtesz. Ez okból szerző sem vizsgálja ily alapon, t. i. nemzetiségi és vallási szempontokból Magyarország egész népességét, hanem csak az erdélyi szászokét és románokét.

A már előbb említett és egyéb statisztikai anyagnak különböző számítási kulcs segítségével való átvizsgálása után Kovács a következő — valóban érdekes, sok tekintetben meglepő — főbb eredményre jut a szűkebb értelemben vett Magyarországra nézve (a hat éves 1900—1905. statisztika átlagos eredményeként): „Magyarországon egyfelől magasabb az anyagi termelésben résztvevő társadalmi rétegek élveszületési arányszáma, mint az anyagi termelésben részt nem vevő rétegeké, másfelől pedig az anyagi termelésben résztvevő rétegek közt is magasabb a gazdaságilag önálló, vagyis birtokos elemek születési arányszáma, mint a gazdaságilag nem önállóké, vagyis a birtoktalanoké. Ha azonban az anyagi termelésben résztvevőket két csoportra osztjuk: az őstermelésben és az iparban résztvevők csoportjára, úgy az Őstermelés gazdaságilag önálló és nem önálló elemei erősebb születési aránnyal tűnnek ki, az iparban résztvevő gazdaságilag független és függő elemek fölött. Ámde amíg az őstermelés birtokos elemei erősebb születési arányt mutatnak, az őstermelés birtoktalan, proletár elemeinél, addig az ipar birtokos elemei, a burzsoázia születési aránya mögöttes marad az ipari proletariátus születési arányszámának. Viszont azonban, ha az őstermelés birtokos és birtoktalan osztályát gazdaságilag erősebb és gazdaságilag gyengébb elemekre választjuk szét, úgy az őstermelés birtokos osztályának gazdaságilag erősebb elemei épen úgy hátra maradnak a gazdaságilag gyengébb elemek

mögött a születési arányszám tekintetében, mint az őstermelési proletariátus gazdaságilag erősebb elemei a gazdaságilag gyengébbek mögött.” (269. old.)

Figyelemre méltó az az érvelés, mellyel szerző a számsorokból levont eme következtetések, törvényszerűségek magyarázatát adja. Siet azonban kijelenteni, hogy ezek az eredmények csak Magyarországra és csakis a közvetlen jelenre vonatkoznak.

Népesedési munkában tulajdonképpen ez a legjelentősebb rész. A számsorok összeállításának részben mechanikus munkája mellett ez a szellemi rész. Azért mondja Nitti, hogy valamely ország születési grafikonjának elkészítéséhez nem is szükséges statisztikai anyag, hanem az deduktíve is, az ország gazdasági, szellemi és morális viszonyainak ismerete után megrajzolható. Ez nagyjában igaz is, csak az a kérdés, elég hordképes-e az ilyen spekulatív úton megállapított igazság, hogy reá építeni lehessen.

Azt mondja szerző, hogy nem tisztán a gazdasági és így szociális helyzetnek az utódok részére való biztosítása vezeti a birtokos osztályokat a születések korlátozásában, hanem ama sokszoros gazdasági tényekből alakult, s talán első tekintetre oly reális bázisnak nem is látszó, egyenként éppen azért különböző nivó, melyet *standard of life*-nek nevez a gazdaságtan. „Az életmód ez, vagyis az anyagi és nem anyagi szükségletek kielégítésének már megszokott teljesítése, mely eltérést csak felfelé: a jobb, bővebb és kényelmesebb irányban enged”, de lefelé nem. (280. old.) Azonban nincs semmi fék, mely a proletárt a szaporodástól visszatartaná.

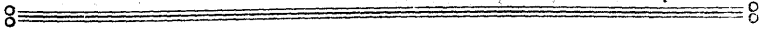
„A társadalom elemeinek felfelé emelkedésre irányuló törekvése szembeszáll a szaporodással, de nem tud hatni a proletariátusnál, mert ott nincs és nem lehet hová felemelkedni. Miért mondjon le a házasságról és a gyermeknemzésről az a proletár, aki előtt nincs nyitva az út a nyomorult gazdasági helyzetből való felemelkedésre.” (291. old.)

Amiről eddig szólottunk, az Kovács könyvének csak második felét teszi, melyet ő könyve szintetikus részének nevez. Könyve első felében Malthus tanát kritizálja és a népesedés gazdag irodalmát ismerteti. Az olvasó összehordva találja itt minden valamire való írónak — ki Malthussal foglalkozott — a nézetét és a népesedés újabb elméleteit is. Néha nagyon is kurtán bánik el szerző az érthetőség rovására egy-egy íróval. Talán tanácsosabb lenne egy-egy író egészen kihagyni, mint vele nyolc-tíz sorban végezni. (Például Firckssel 47. old.) Az a felosztás is, melyet szerző tesz (Malthus elméletét elfogadó és el nem fogadó írók) kissé idejét múlta. Hogy ez a skatulyázás milyen kétes értékű, mutatja az, hogy például Wagner magát meghatározottabban malthusianistának nevezi, szerző szerint pedig teljesen feladja Malthust (43 o.) és igen könnyen lehetne ilyen osztályozás mellett szerzőt is Malthus hívei közé sorozni, mert szerző szerint is Malthus elmélete nincs híján a logikai igazságnak. Oppenheimer pedig kimutatja, hogy a mai malthusianizmus képviselői — kiket felsorol — mind elhagyták a Malthus által formulázott természeti törvény álláspontját és azt csak „szociális” törvénynek tartják.

Szerző ismerteti a neomalthusianizmust, a polgári és szocialista alapon álló, valamint a természettudományi alapon álló antimalthusianista elméleteket, úgyszintén kimerítően az újabb elméleteket is, nevezetesen Hansen, Ammon, Dumont, Nitti, Oppenheimer és Wolf elméleteit. Bármilyen érdekesek is ide vonatkozó tömör és világos ismertetései, azokkal e helyütt bővebben nem foglalkozhatunk.

Egészben véve szerző könyvét a nézőszempontok szélessége, világos előadásmód és lelkiismeretes kutatás jellemzik.

Lánczi Jenő.

A tudomány módszere:

(*De la Methode dans les Sciences:*
Par MM. les Prof. H. Bonasse,
P. Delbet, E. Durkheim, A. Giard,
A. Job, F. Le Dantec, L. Lévy-
Bruhl, G. Monod, P. Painlevé, E.
Picard, Th. Ribot, J. Tannery, P.-F.
Thomas. F. Alcan Paris. 1909. S.
41. p.)

Ez a gyűjtemény tankönyvpótló cél-
ból készült és kiváló tudósoknak
saját munkásságukban követett e ljá-
rását nyújtja *Módszertan* címen.

1. E. Durkheim szerint csak
Comte állította fel azt a két irány-
elvet, amelyen a társadalomtudomá-
ny alapszik. Az egyik a szükség-
szerű történetes kiterjesztése a társada-

lom jelenségeire, a másik annak felismerése, hogy e történetesen belül a társadalom jelenségeinek önálló vizsgálása lehetséges is és szükséges is egyaránt. De valamint a természettudományban, úgy a társadalomtudományban sem vezet ez fatalizmushoz. Aminek oka nem az, hogy a természeti vagy társadalmi történetes szükségessége teret enged a „szabad akaratnak”, hanem az, hogy a cselekvést, mind itt, mind amott, kötött akarat mellett is el tudjuk képzelni. Ezt szépen fogalmazza D.: a társadalomtudomány „kiterjeszti cselekvésünk terét, egyedül azáltal is, hogy tudásunk terét kiterjeszti”. Comte a társadalomtudományt társadalmi statikára és dinamikára osztotta fel. Az első valamely egyensúlyi helyzet föltételeit adja meg, a második a változás szabályosságait deríti fel. D. a statika tárgyát túl határozatlannak tartja és — úgylátszik — e kettéosztást ellenzi. „Ahányfélék a társadalmi tények, valójában annyiféle ága van a társadalomtudománynak és annyiféle társadalomtudomány van.” A társadalmi jelenségek főosztályai pedig a következő ágakat adják meg: I. Társadalmi alaktan, amely a) a területnek és b) a népességnek lényeges viszonyait tárgyalja. Hasonlónak gondolja ezt D. a már eddig is művelt anthropogeográfiához és vele szembe a II. Társadalmi élettant helyezi, amely a társadalom életműködéseivel foglalkozik. Nemcsak az alaktan és élettan, hanem a vegytan és a fizika viszonyához is hasonlítja D. e két tudományág viszonyát. Részei: a vallási, erkölcsi, jogi, gazdasági, nyelvészeti és esztétikai társadalomtudomány. III. Az általános társadalomtudomány számára ilykép csak „a társadalmi tények elvont jellemzése”, esetleg egyetemes törvények felkutatása, a tudomány bölcséleti megalapozása járul. „De amint a szinthezis értéke az alapul vett analízisek értékétől függ, ezen analizáló munkálkodás a társadalomtudomány legsürgősebb feladata.” Kétféle módszert ismer el D. a társadalomtudományban. Az egyik az

összehasonlító történeti, a másik a statisztikai módszer. Az előbbi a társadalmi alakulások kifejlődését, míg az utóbbi inkább azok magatartását és függőségeit világítja meg. Helyesen hangsúlyozza azonban D., hogy az a történelem, amely e célt követi, nem „az illető társadalmakat jellemző egyéni fizionómia felkutatására és ábrázolására” törekszik, hanem ellenkezőleg „a különböző társadalmakban általános összefüggéseket keres”. Ennek pedig egyetlen módszere: az összehasonlítás. „A társadalomtudomány tehát nagyrészt sajátos értelemben vett történelem.” A szokott értelemben vett történelem kétségtelenül ellentétben van a társadalomtudomány irányzatával, de D. azt hiszi, hogy „ezek is mindjobban közeledni fognak egymáshoz a jövőben és hogy valamikor a történeti és a társadalomtudományi szellem csak árnyalatban fognak egymástól különbözni.” A statisztikai módszer használatának föltételeit csak példákkal világítja meg D. Főképen az erkölcsi és gazdasági viszonyok vizsgálatát utalja e módszer munkakörébe. Fejtegetései ereszen igen találóak: „Az erkölcsiség az a mérték, amelyben az erkölcs érvényesül”, mondja e két fogalom megvilágításául. Külön foglalkozik a szerző az elfogulatlanság nehézségeivel. „Egyáltalában nem ismerjük azokat a társadalmi tényeket, amelyek bennünket környeznek; a különböző társadalomtudományok feladata épen az, hogy az ő révükön fokozatosan megismerjük azokat.”

2. G. Monod szerint a történelem „az emberi tevékenység és gondolkodás megnyilatkozásainak összessége, amint azokat egymásutánjukban, kifejlődésükben, hasonlóságuk és függőségük vonatkozásaiban vesszük szemügyre”. „Az ismétlődő jelenségek tudománya” törvényt állapít meg, az „egymásután való jelenségek tudománya” törvényt nem tud fogalmazni, de sorozatokba csoportosít és okozati összefüggéseket állapít meg. Ez utóbbi a történeti módszer és az emberi világ megnyilatkozásaira alkalmazva: a történelem tudománya. A történelem módszere az analízis és a szintézis. Az előbbit a) a források és b) a tények bírálata teszi ki; az utóbbi a történelmi szerkesztésből és általánosításból áll. A történelmi jelenségek értékelésénél az okozati függés fokát jelöli meg mértékül; a szimbolizmus kérdésében középúton halad. A történelemben egyébiránt társadalmi lélektant lát, amelynek főnehézsége 1. a csoportok eredendő jellegének megkülönböztetése a környezetszülte visszahatásoktól, 2. a nagy emberek szerepe. Az első kérdésben a csoportban benrejlő egyéniség fontosságát, a másodikban az egyén esetleges és függő viszonyát hangsúlyozza. A történelmi bölcsesetek közül, amelyek közé Comte és Spencer műveit is sorolja, egyedül a történelmi materializmust emeli ki, amely a gazdasági szükségszerűség hangsúlyozásával „szabatosabb és konkrétebb állásfoglalást nyújt.” A német történeti módszertan és bölcsesetkérdései kétségtelenül hatottak e fejtegetésekre, bár azokat M. a történelem realiztikus felfogásába beilleszteni nem tudja.

3. A gyakorlat (*pratique*), mondja L. Lévy-Brühl, kétféle dolgot jelent: 1. az emberek eljárását és 2. az elméletek alkalmazását. Ha az elsőről tudományunk volna, akkor azt a második értelemben alkalmazhatnók. Ez az objektív erkölcsstan módszere. „Elméleti erkölcsstan” tehát semmit sem jelent, hacsak nem az emberi gyakorlatok elméletét;

ez a tudomány azonban gyakorlati jellegű, mert csakis cselekvéseink irányítására készül. A gyakorlat tehát tárgya e tudománynak, melynek célja, hogy az gyakorlattá váljon. Ez az „elméleti erkölcsstan” tehát csak annyira „elméleti”, amennyire a „hídépítés elmélete” az. A módszer szempontjából a társadalmi alakulások objektív felfogásából indul ki, amely azokat a „természet” jelenségei alá foglalja. Ugyanaz a gondolati folyamat, amely a „fizikai természetet a maga egyetemességében létrehozta” tapasztalataink „deszobjektívizálása”, még folyik és mindinkább megteremti a „társadalmi természetet” is. A fizikai világban is évezredekig tartott és csak nagy válságok árán született meg a tőlünk független törvényszerűségeknek hódoló külvilág képe. És hogy épen az erkölcsi jelenségek tárgyiasítása lassan halad, az alanyi tartalmuk nagy fontosságából könnyen érthető. Mi legyen azonban addig is cselekvésünk irányítója? L. B. igen eredetien válaszol e kérdésre: A cselekvéstől való tartózkodás is magatartás. Sőt felelősséggel is jár és ahhoz hasonlítható, amidőn az orvos tétlenül nézi a gyógyíthatatlan kór pusztítását. Ez a magatartás is haladás az őskori csodadoktoréhoz képest és tudás, csakohogy fogyatékos tudáson alapul. Hosszú időre ilyen álláspontra kellett helyezkedniök az objektív erkölcsstan híveinek is. Emellett L. B.-nek az a nézete, hogy azért az élet mindennapi helyzeteiben cselekedni fogunk tudni, „aminthogy a fizikai törvényeknek épúgy érezzük hatását, ha nem ismerjük azokat, mint ha ismerjük azokat”. „Az a kötelességtudat, amely bennünket irányít, semmikép sem függ attól a tudománytól, amellyel róla bírhatunk.” Kétségtelenül az új erkölcsstan három fejlődési fokának (L. B. csak kettőt különböztetett meg) szem elől tévesztése okozta ezt a különös ellenmondást. Ezek: 1. amikor nem ismerjük az erkölcs objektív összefüggéseit (ilyenkor elfogulatlanul cselekszünk), 2. ismerjük azokat, de alkalmazni nem vagy nem teljesen tudjuk azokat (ilyenkor a cselekvéstől tartózkodni fogunk), 3. azokat alkalmazni is tudjuk (amikor is azoknak megfelelőleg fogunk eljárni). „Valamely elképzelt „eszmény” fogalma helyébe a valóság módszeres meghódítása fog következni.”

A gyűjtemény továbbá tartalmazza még E. Picard dolgozatát „A tudományról”, amelyben a relativizmust ismerteti, továbbá a tiszta matematikáról J. Pannery, a mechanikáról P. Painlevé, az általános fizikáról H. A. Bonasse, a vegytanról A. Job, a morfológiáról A. Giard, az élettanról F. Le Dantec, az orvosi tudományokról P. Delbet, a lélektanról Th. Ribot cikkeit.

P. K.

A ma militarizmusa. (Írta *A Háború vagy béke* című általános Káplány Géza, Budapest. 1908. nos bevezetésben szerző világo-
Szerző kiadása san és tömören ismerteti a háború ellen és a háború mellett felhozott szociológiai érveket. Anélkül, hogy a háború kiküszöbölése kérdésében véglegesen állást foglalna, szerző a mai hadsereg berendezésével, szervezésével, gazdasági, társadalmi és lelki életével foglalkozik műve többi fejezeteiben. (40—174. 1.)
A katonanevelés, A ma lovagjai, A szubordináció, A nagy komédia,

Önkény és szolgálzellelem, A katonai kiképzésről, A tisztokról, A bajtársak című fejezetei érdekes, színes, nem egyszer mélyreható fejtegetéseket nyújtanak a hadsereg tömeglélektanáról. Az a körülmény, hogy szerző volt honvédfőhadnagy, különös súlyt kölcsönöz megállapításainak, mivel majdnem minden sorából kiérzik a közvetlen élmény elevevése.

Nem egy olvasót fognak ezek a fejtegetések az *Aus einer kleinen Garnison* hírhedt leleplezéseire emlékeztetni. De ez a visszaemlékezés nem jelent lelki rokonságot a két mű között. Káplány jó lélekkel tiltakozhatik ez ellen: „S ha mégis az látszanék, mintha durva visszaélésekről, kiáltó ferdeségekről, önkénykedő túlhatalomról, korruptív viszonyokról, vagy épen bornírtságról akarnám lehúzni csupán a leplet s egy intézmény piszkát kihordani az útra — bármily hálás, másrészt üdvös lenne ily sepergetés — nem szándékom, s ha mégis, csupán annyiban teszem, amennyiben tipikusan felismerhetni bennük magit a militarizmust” (39.). Tényleg szerző jóhiszeműsége és kutató komolysága kételyen fölül áll még az előtt is, aki olykor a képet túlsötétnek találná.

Természetesen a kis könyv címe sokatmondó és büszke ahhoz képest, amit nyújt, mert a ma militarizmusának csak egy kis részét rajzolja meg: inkább a militarizmusnak, hogy úgy mondjam, „civil oldalát”, a katonákat, mint polgárokat. Ellenben e félelmetes intézmény hadtechnikai oldalának bírálata (úgy az anyagi, mint a lelki oldalon) még a laikus olvasónak is túl felszínes és belletrisztikus ízű. Itt néhány megfigyelés és anekdota nem elegendő; itt gondos és összehasonlító szaktanulmányokra volna szükség.

Eme nagy fogyatozása ellenére, az, amit a szerző tényleg nyújt, hasznos és dicséretre érdemes munka, melynek folytatását kívánjuk, mert jó szempontokból indult ki, a kérdés irodalmának mai állását meglehetősen ismeri és — a mi főérdeme — a katonai élet némely vonatkozásainak élesszemű elemzését nyújtja.

A társadalmi élet harcos jelenségei kezdettől fogva lekötötték a szociológusok figyelmét. Már Comte és Spencer a társadalomtudomány központi problémáját látták bennük, Gumplovicz és Ratzenhofer a társadalmi asszimiláció titkaiba világítottak általuk bele. Legújabban számos kutató e jelenségeknek a gazdasági élettel és különösen a jövedelemeloszlással való fontos kapcsolatát mutatta ki.

Örvendetes volna, ha szerző ezt a nagy és termékenynek látszó irodalmat állandóan figyelemmel kísérené s esetleg saját kutatásaival azt gazdagítaná.

J.

A jog. Írta dr. Kunz Jenő,

Magyar Jogász-Egylet könyvkiadó vállalatának kiadványa. Ara 2 korona 40 fillér.

a csontok nem is emberi csontok. De azért továbbra is tisztelettel őrizte az ereklyét. Az elődjeitől úgy szállott reá ez a hit és ettől sem tudott szabadulni.

A megszokott gondolatvilág fogva tartja a gondolkodást. Új tények, ellentmondók a régi hitnek, gondolatvilágnak, tolnak a gondolkodás elé, de az értelem, amely a régi megszokott gondolatok megzavarásától a maga harmóniáját félti, elhessegeti magától a kellemetlen jövevényeket.

Kunz könyvében is erősen látszik a régi gondolatokhoz való akart ragaszkodás, a *credo quia absurdum*-nak egy letompított analogonjaképpen. Nem polemizál a könyv senkivel, mindenütt csak azt keresi, ami az ő megszokott gondolatvilágába beleilleszthető és még Hervé könyvéből is citál egy mondatot, talán az egyetlen az egész könyvből, amellyel ő is egyetérthet. A könyv egymásba kapcsolódó dedukciókat ad; egy fonalon legombolyítja mondanivalóját. íme:

A jog cselekvési parancs, el kell tehát különíteni a többi parancsoktól. Az etikai parancs a cselekvő saját lelkiületének parancsa; az autonóm etikai parancsot a cselekvő saját „eredetileg fakadt” értelmi és érzelmi felfogásából meríti a cselekvő, az etikai parancs másik neme, a heteronóm, a cselekvőnek dogmája, melyet egy felette álló autoritás (vallás, közvélemény) diktál neki. Mindkét etikai parancs azt követeli, hogy a cselekvő küzdje le személyes érdekeit és kövesse azt, amit önmagában tart helyesnek. Az etikai parancs követésére az impulzust a kielégítés belső jutalma adja. Az etikai cselekvés oka a cselekvő lelkiületében megszólalt etikai parancs lendítő erejében nyugszik. Ami a jogot az etikai parancstól elválasztja, az, bár Kunz három különbséget is hoz fel, összezsugorodik arra az egyre, hogy a jogi parancs a maga keresztülvitelére mechanikai kényszereszközökkel rendelkezik. (Ezért az egyházjogászok, akik az egyházjog jogjellegét, mechanikai szankciók híjján is, pusztán a lelkeken való uralom címen vitatják, meg fogják tépázni.) A másik két különbség az volna, hogy a jog arra, aki kapja, külső (?), arra, aki adja, belső, ami annyit jelent, hogy a jogalkotót is etikai parancs, a személyes érdekétől való eltekintés kötelezettsége terheli. A jog a jogalkotó etikai parancsának emanációja. Az etikai parancs önmagunknak szól (a heteronóm is?), a jogi parancs másokhoz van intézve. Akiben az etikai parancs megszólal, előbb-utóbb eltalálja a jót és elkerüli a rosszat, de akiben az etikai parancs hallgat vagy erőtlenséggel, azzal a jognak kell megküzdenie. A jog tehát egy szubszidiárius segédeszköz annak a cselekvésnek a megtételére, aminek a kikényszerítésére a kényszereszközökkel nem rendelkező (?) etikai parancs gyöngye volt. De a jog utói nem érheti az etikai parancsot; a jog inog az etikai és forgalmi követelmények között és kénytelen beérni azzal, hogy ha már nem is éri el az erkölcs magaslatát, legalább ellenkezésbe ne jusson vele. És ha nem is oly magas-

Olvastam egy természettudósról, aki hívő lélek létére nagy tisztelettel ereklyeként őrizte egy szentnek a csontjait. Egyszer tudományos vizsgálatai közben rájött arra, hogy

fokú, mint az erkölcs, mégis, mivel hatékonyabb eszközei vannak, szükség van a jogra.

Kunz az etikai parancsot tisztára individuálisnak és szubjektívnek tartja, ami csak a cselekvő saját lelkiületétől függ, de híjján van minden társadalmi vonatkozásnak. Az egyesek etikai parancsa esetleg téves és helytelen lehet, — mondja Kunz. Mi legyen tehát az etikai parancs helyességének mérője? A tárgyilagos bírálat. A tárgyilagos bírálat címén azután becsusszan az észszerűség és haszon szempontja, amit Kunz távol tart az etikai parancstól. Az etikai parancs nincs tekintettel se a haszonra, se az észszerűségre, az csak az önmagában helyest keresi. Még a Ihering utilitarizmusa, körülbelül az utolsó modernnek tekintett felfogás, mely még valamennyire foglalkoztatja, az is sok neki; elveti elvben, de azután a tárgyilagos bírálat kapuján kénytelen mégis beereszteni és észrevenni, hogy a haszon és észszerűség szempontja erősen befolyásolja az etikai parancs mibenlétét. Kénytelen ismételtelen is azt írni, hogy amit ő maga mond, a hasznosság elméletét igazolja és sokszor naiv ravaszkodással akar menekülni jól látott tények mérlegelése elől. Végeredményében, amikor egy-egy pontról összegezi fejtegetéseit, amikor *ex cathedra* tételyszerű kijelentéseket tesz, akkor a jog az etikai parancs emanációja és az etikai parancs, amiről kimutatta, hogy a haszon és észszerűség társadalmi szempontjai a bírálói, elveszti társadalmi jellegét és tisztára individuális lesz. Mert: más az etikai parancs és más annak bírálata; a haszon és észszerűség csak a bírálatnál jönnek számításba. A jogról is tudja, hogy célja elsősorban azt a köteleket szolgálni, amelynek érdekében a parancs kelt, sőt azt is látja, hogy a külön kötelek — ami ezúttal osztályt jelent — tagjai elsősorban a saját kötelekük érdekeit védik, az általános kötelek — a többi osztályok — tagjaival szemben is; még a jogalkotás körül folyó harcot is észreveszi: az összeütköző parancsok között az lesz joggá, amelynek érvényt szerez azon hatalom, mely nagyobb erőt kifejtve a vele versenyző hatalom kényszerét megbénítja. Mindezek akár az osztályharc-elmélet dadogó elődjeinek beszédébe is beleillene. Ellenben nem talál semmi kivetni valót a *de nobis sine nobis-féle* jogalkotásban. A jogalkotót úgy is kötelezi etikai parancsa, hogy a meg nem hallgatott aknák jó törvényt hozzon. Hogy a jogalkotók ezt az etikai parancsot mennyire követik, megmondja Kunz parasztja, aki arra a kérdésre, hogy kinek szabad jogot alkotni: „azzal felel, ha ugyan megérti a kérdést: az uraknak, de a keserű fatalizmusnak ugyanazzal a mellékizével, amellyel elismeri, hogy a jégesőnek is szabad földjeiket elverni”. Hát ennyire emanál a jogalkotóból az etikai parancs. De erre is megvan Kunznak a maga kádenciája. A jognak lényeges ismérve az Kunz szerint, hogy a jogalkotó kövesse az etikai parancsot. És ha mégsem követi, akkor egyszerűen nem jog az, amit alkot, hanem „a jog lobogója alatt szállított dugárú, hatalmaskodás”. Csakhogy így maga kénytelen bevallani, hogy a világ kódexeibe foglalt parancsok nagyobb része, amikben a mindenkori jogot írták össze, tulajdonképpen nem jogot foglal magában, hanem ilyen dugárút és különválasztás esetén a hatalmaskodás tenné ki a legvastagabb kódexet. De ami kevés

igazi „jog” azután visszamaradna, az teljesen megfelelne Kunz definíciójának.

A könyv gerincét képező logikai okoskodás nem állja ki a bírálót; de azok az apró kiugrások, amik *nolens-volens* az élet tényeihez kötik, érdekessé teszik a könyvet. Egyénileg a szerző talán még bízik abban, hogy amit könyvében adott, az egy harmonikus egyöntetű logikai egész, bár merőben logikai szempontból is igen erős ellenvetések tehetők sok tétele ellen; maga a könyv megoldatlan ellentéteket hagy fenn. Ihering jut eszünkbe, aki bár maga írta, hogy Darwin tanait az ő kutatásai a jog terén is igazolták, az embert, az emberi akaratot teljesen kivonja a természeti törvények hatálya alól, bizonyára éppen nem Darwin szellemében.

A könyv alapvető hibája, hogy elfeledkezik arról, hogy a jog nemcsak logikai tartalom, hanem társadalmi funkció is. B. S.

§

A választás reformja. (Írta Széchenyi a *Stadium* bevezetésében Ajtay József, Budapest, 1908.) hibájául rója fel a magyar nemességnek, hogy intézményeinek gyöke-

res, a természeti és ésszerű elveknek megfelelő reformjára elszánni nem bírja magát, csak tataroz és foltozgat elavult alkotmányán. Széchenyi kritikája találoán jellemzi azt a taktikát, melyet a választójog reformjánál követ a mai uralkodó-osztály, amely úgy látszik, minden panasz dacára nem vesztette el faji tulajdonságait. Amit a „tudományos” irodalom a hagyományokon való építésnek, történeti tudatnak nevez, az Széchenyi szerint szűk látókör, amely az önön, a legközelebbi érdekeken túl nem terjed, nem képes egyetemes szempontra emelkedni. A zszurnalisztika és publicisztika szerint modern szükségletek és viszonyoknak teljesen megfelelő reform, amely a nemzetegység és a nemzet függetlenítésének elveivel van áthatva, valójában egy igen szűk osztálypolitika. Ajtay könyve legfeljebb az irodalom (bár kritikátlan, hiányos és egyoldalú) ismerete tekintetében emelkedik ki a rendes hazafias vezércikkek és hosszabb lélekzetű írások közül. A magyarságot akarja megmenteni és a szellemi arisztokrácia vezetését, ezért kívánja a pluralitást, a nyilvánosságot, a kerületek oly beosztását, amely a legelemibb igazságérzetet is felháborítja. A nemzeti egységet oly intézkedések szolgálnák, melyek a nemzetiségeket és a proletariátust a közjogi harcok teréről kiszorítanák talán, de parlamenten kívüli akciójukat csak még inkább provokálnák. Elvégre a nemzetegységet úgy is lehetne biztosítani, hogy minden hatalmat egyetlen nemzetiség számára tartunk fenn, a többit teljesen kizárjuk. De maga az intézmény szolgálná a legnagyobb mértékben a szeparatiztikus és az osztályellentétek alapján álló törekvéseket. Maga a szerző vallja be az utolsó fejezetben, hogy éppen egy radikális reform kényszeríténé a hatalmon levőket oly politikára, mely mögött az egész nemzet áll, nem pedig a nemzetként szerepeltetett töredék, inaurálna egy kíméletlen harcot az anyagi függetlenségért, tehát mindkét célt szolgálná. Szerző állásfoglalását a radikális reform ellen iparkodik a maga módja szerint igazolni. Az pedig áll a következőkben: A radikális, demo-

kratikus választójogot úgy tünteti fel, mintha az csak absztrakt elvek, az egyenlőségi megvalósíthatatlan rögeszme követelménye lenne. Felsorol írókat, akik nincsenek megelégedve a demokratikus választójoggal, akik azonban nem merik állítani, hogy egy osztályválasztójog jobb lenne. Tudjuk, hogy az általános választójogot érő támadások legerősebbje az, hogy a jog nincs demokratikusan szervezve és hogy ily szervezet mellett nem működik demokratikusan; ezt a hibáját egy osztályválasztójog nem reperálja, a mellett nem ír tehát. Előkerül az osztrák reform is, melyet szerző a demokratikus követelmények szempontjából bírál. S mert ezt a bírálatot nem állja meg, nekünk egy plurális szavazatjoggal és nyilvános szavazással kell beérnünk szerző logikája szerint. Mily kevéssé átgondolt munkája, azt ellentmondásai mutatják. A 14. §., amiben az általános szavazatnak része nincs, de aminek fentartása ép mutatja, hogy az általános szavazat nem szolgáltatja ki a császárnak a képviseletet (s ezt szeretné szerző bizonyítani), szintén érv lenne az általánosság és titkosság ellen. Következik Franciaország, melyet az ügy érdekében szerző a tönk szélére juttat s melynek vezetése tudatlan és műveletlen elemeknél van. (Mit írna Benoist a mi képviseletünkről, annak nivójáról?) Franciaországban érvényesül az általánosság a legkorlátlanabbul, mondja a szerző naiv rosszhiszeműséggel. És Franciaországgal szemben mi képviselnők a rendezett államot, rendezett pénzüggel, közigazgatással és elsőrendű parlamentáris viszonyokkal! Mindezt nálunk is az általánosság kockázatná.

A pluralitás és titkosság mellett felhozott elméleti érveit a *Husadik Század* már rég szétrombolta. Nincs újabb megjegyzésünk. Szerzőre jellemző, hogy Andrassy javaslata neki túldemokratikus. S nem veszi észre, hogy ha igaz az a nagy szellemi, anyagi felsőbbség, amivel a magyar nemzetiségű vagyonososztály előnyösítését igazolni kívánja, mily súlyos vád ez a pártatlannak az általános kultúra, a haladás érdekeit állítólag megvalósító magyar uralom ellen és mennyire jogosult akkor általános kulturális, emberi szempontokból a legintranszigenőbb nemzetiségi és osztályharc a magyar birtokosztály uralma ellen. S. K.

Könyvszemle.

Sicard de Plauzoles: *La fonction sexuelle au point de vue de l'éthique et de hygiene sociale.* Paris, 1908. Giard & Brière.

Érvek a nemek egyenjogúsítása, a nemi felvilágosítás, az egyetlen és tiszta szerelem mellett. A nemi kérdés erkölcsi kérdés, mert a hygiene kérdése. Megoldását a gazdasági viszonyok javulásától és a megfelelő szellemi és erkölcsi neveléstől reméli.

Arthur F. Bentley: *The process of government.* Chicago, 1908. The University of Chicago Press, 1908.

A politikai élet az erők küzdelme, melyeket a társadalom egyes csoportjai egymás ellen kifejtene. A politikai tömörülés alapja a gazdasági érdek. A politikai élet fejlődése a professzionális érdek győzelme a területiális felett.

Scipio Sighele: *Littérature et Criminalité*. Paris, 1908. Giard & Brière.

A munka első része D'Annunzio, Eugène Sue és Zola művei nyomán a bűntettes típusokat tanulmányozza a regény- és drámairodalomban. A második rész az irodalom és a sajtó befolyását kutatja a kriminalitásra.

Guillaume de Greef: *Sociologie. La structure générale des sociétés*. Tome I.: *La loi de limitation*; Tome II.: *Theorie des frontières et des classes*. Paris, 1907. Alcan.

Az első kötet a korlátozottság általános elvének felállítása: minden dolog terjedelmében korlátozott és határok közé szorul. E tételt szerző az emberi tudás minden ágában tényekkel igyekszik bizonyítani.

A második kötet ezt az elvet a szociológiára alkalmazza. Minden társadalmi halmazat szükségkép korlátok, határok közé van zárva. A valódi határ nem fizikai természetű, hanem társadalmi jellegű. Nem a folyók vagy a hegyek határozzák meg, hanem a népek expanzív ereje. A belső és a külső erők egyensúlyállapotának eredménye. Ép azért a határok minden pillanatban változnak, mivel ez az egyensúlyállapot ingatag. Ezt a gondolatmenetet szerző széleskörű történelmi szintézissel igazolja.

Elie Reclus: *Les croyances populaires. La survie des ombres*. Paris, 1908. Giard & Brière.

Érdekes tények és gazdag adatok a szellem-elmélet kifejlődéséhez. A posthumus munkát Maurice Vernes rendezte sajtó alá [tanulságos előszó kíséretében, mely egybeveti saját valláskutatásait az elhunyt mester eredményeivel.

M. Mauss: *L'art et le mythe d'après M. Wundt*. Revue philosophique, 1908. Julius.

Wundt *Völkerpsychologie*jének bírálata. Szerző elismeri W. úttörő érdekeit, de nem osztja alapvető nézeteit. Nem látja be, hogy a művészet és a mithosz miért volnának kizárólag a képzelet termékei s nem az érzelmeké és az akaraté, annál is inkább, mivel a mithosz a gyakorlatot is igazgatja és a rítustól nem választható el. Szerző második kifogása, hogy W. műve nem teljes. A nyelvet, a mithoszt, a művészet formáit és az erkölcs nyilvánulatait nem lehet — miként W. teszi — a többi társadalmi jelenségektől elválasztani. Végül szerző hibáztatja W. lélektani kiinduló pontjait.

Gustav Kolmer: *Parlament und Verfassung in Osterreich*. Fünfter Band 1891—1895. Wien und Leipzig, 1909. Carl Fromme.

A nagy forrásmunka 5. kötete a Taaffe-minisztérium bukásától a Kielmansegg-féle provizóriumig követi az osztrák parlamenti és politikai eseményeket. Az összes fontosabb parlamenti beszédek, bizottsági tárgyalások, határozatok s törvények alapos kivonatait megtalálja az olvasó. A gazdasági és a helyi önkormányzati élet is megfelelő ismertetésre talál. A munka kitűnő szolgálatokat fog tenni mindenkinek, ki Ausztria újabb történelmével foglalkozik.

Paul Leroy-Beaulieu: *Le Collectivisme. Examen critique du nouveau socialisme*. Cinquième Edition. Paris, 1909. Alcan.

A nagy munka új kiadása nevezetes pótlásokat tartalmaz. Így több fejezet van szentelve a forradalmi szindikalizmusnak, a szocialista munkások és politikusok küzdelmének. Egy külön függelékben szerző azzal a kérdéssel

foglalkozik, hogy „mivé lenne a munka és a termelés a szocialista rendszer mellett”. A haditengerészet állami üzeméről szóló szenátusi jelentések alapján szerző bizonyítani törekszik, hogy „minő meddőségben végződnek a munka oly rendszere, mely az egyéni érdeket kizárja”. A könyv a kollektívizmus egyre gyorsabb érvényesülését konstatálja az állami életben: „Ha a jelenlegi tendenciák a társadalomban és a parlamentben nem szorítatnak vissza, tényleg a kollektívizmusnak útja készen áll; alapjait le fogják rakni. Két vagy három nemzedék alatt tönkre fogják tenni azokat a motívumokat, melyek erőt, lendületet és sikert adnak a szabad, egyéni vagy társas vállalatoknak. Fokozatosan vissza fognak esni a korai idők tehetetlenségébe és a primitív nyomorúságba.”

Jules Jugenbleck: *Impôts directs et indirects sur le revenu*. Bruxelles, 1908. Institut Solvay.

A belga királyi akadémia által megkoszorúzott munka három nagy tanulmányt tartalmaz: az egyik a belga személyes adózásról, a második a porosz *Einkommensteuer*-ről, a harmadik az angol *Income-Tax*-ról szól. E vizsgálatok alapján igyekszik szerző a belga adózás helyes reformját megállapítani.

Paul Lafargue: *Le Déterminisme économique de Karl Marx*. Recherches sur l'origine et révolution des idées de justice, du bien, de l'âme et de dieu. Paris, 1909. Giard & Brière.

Kísérlet a gazdasági determinizmus alapján az erkölcsi és vallási eszmék magyarázatára. Gyakori fejtegetések Marx és Vico rendszerének viszonyáról.

Édouard Droz: *P. J. Proudhon (1809—1865)*. Paris, 1909. Librairie de Pages Libres.

A francia szocialista életének és műveinek bő ismertetése és bírálata. Védelme Marxszal szemben. „A gazdasági materializmus — ami belőle igaz — benne van a *Contradictions économiques*-ban, melyet Marx annyira kinevetett, de amelyben tényleg a század nagy kérdései oly mélységgel lettek formulázva, melyet azóta soha nem szárnyaltak túl.” A könyv végén kimerítő bibliográfiát talál az olvasó.

Georg Simmel: *Soziologie*. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Leipzig, 1908. Duncker & Humblot.

A mű tartalma: A szociológia problémája, A csoport kvantitatív meghatározottsága, Fölé- és alárendeltség, A viszály, A titok és a titkos társaság, A társadalmi körök keresztezése, A csoport önfentartása, A tér és a társadalom térbeli rendje, A csoport kiterjedése és az egyéniség kiképződése.

A mű célja „a szociológia ingatag fogalmának egyöntetű, egyetlen módszertanilag biztos probléma-gondolatot uraló tartalmat adni”.

A munkát kimerítően fogjuk ismertetni.

Alfred Vierkandt: *Die Stetigkeit im Kulturwandel*. Leipzig, 1908. Duncker und Humblot.

A könyv a kulturális haladás nehézségéről és lassúságáról szól. Az újítások nem jelentkeznek spontán, hanem durvább szükségletek hatása alatt és csak régiebb jelenségek átalakítása útján valósulhatnak meg. Ez a nehézség az emberi természetben gyökerezik. A könyv a kulturváltozások elméletével végződik. Az ezekhez szükséges tényezők: egy szükséglet, a meg-

érettség állapota és a vezető egyéniségek működése. Eme tényezők hatása társadalmi típusok szerint eltérő.

Alfredo Niceforo: *Ricerche sui contadini. Contributo allo studio antropologico ed economico delle classi povere.* Milano-Palermo-Napoli, 1908. Remo Sandron.

A szegény osztályok anthropológiájának fáradhatatlan bűvára 100 koponyát vizsgált meg, melyeket egy kis délolaszországi városka szegény-sírházaiból (*forum commune*) szerzett be. Ezekben a mérésekben szerző ismét elméletének újabb bizonyítékát látja.

T. W. Heineman: *The physical basis of civilisation.* Chicago, 1908. Forbes & Company.

A könyv az emberi kultúra „biológiai” alapjaival foglalkozik. Biológiai alatt anthropológiai vonások értendők. Szerző az egyenes testtartásban látja a szociológia egyik legfontosabb tényét.

George Chatterton-Hill: *Heredity and selection in sociology.* London, 1907. Adam & Charles Black.

Az első rész Weismann elméletének elfogadása; a második rész statisztikát közöl, mely az öngyilkosság, örültség és szifilis emelkedését mutatja; a harmadik rész elveti a liberalizmust, a szocializmust és a tudományt, mint társadalmi orvosszereket és a vallásban látja az egyedüli integráló erőt. A mű Kidd *Social Evolution*-jára emlékeztet.

Legányi Gyula: *A szocializmus alapelve.* Debrecen, 1908. Hegedűs & Sándor.

A füzet határozott védelme a szocializmusnak, amelyet így definiál: „A szocializmus a szükségletek kielégítéséért megindított harcnál nem egyéb . . . És mivel a szükségletek kielégítése az élet föltétele, nyilvánvaló, hogy e harcnak erkölcsi alapja lévén, sikerrel kell végződnie”.

Ezt az alapgondolatot tíz fejezetben elevenen és az igazság érzésével fejtegeti a szerző. A fejezetek címei: Az élet föltétele, A szükséglet fogalma, A szükségletek osztályozása, A szükségletek keletkezése, A szükségletek sorrendje, A fogyasztás, A szükségletek kielégítése, A társadalmi munkamegosztás, Az erkölcs, A leszámolás. Végül oda konkludál: „A harmadik rendnek az emancipálása nem tudta sem az arisztokráciának, sem a plutokráciának hatalmát megtörni, sőt ennek az utóbbinak a politikai és erkölcsi hatalma a cenzus, pluralizmus és virilizmus révén megnövekedett s ami nagyon szomorú, éppen a harmadik rendnek, a polgárságnak hozzájárulásával. Így a negyedik rend van hivatva arra, hogy a középkorból ránk szakadt ósdi intézményeknek és az osztályuralomnak véget vessen; ez a rend van hivatva arra, hogy nem a kiváltságot, hanem a kiváltságot jutalmazza. Az érdemet jutalmazni fogja nem a születés, hanem a munkálkodás révén.”

Dr. Toulouse: *Comment former un esprit.* Paris, 1908. Hachette.

A könyv tíz előadás gyűjteménye. A gyermekben mindenekelőtt a megfigyelés képességét kell fejleszteni. Az ítélet tisztaságát védelmezni kell az érzelmeikkel szemben. A racionális szellemnek mindent a pozitív módszer szerint kell megbírálnia. Nagy súlyt kell helyezni az akarat nevelésére is, mely még az emotív természeteket is képesekké teszi arra, hogy érzelmeik felett uralkodjanak. A morálban a kölcsönös segítség elve domborítandó ki. A viszo-

nosság hiányában nincs kötelesség. A bosszú bizonyos esetekben helyes lehet az igazságszolgáltatás hiányainak orvoslására. A nemi dolgokban fiziológiai oktatásra van szükség. Az erkölcsi képesség fejlődik a korrallal, mint a szellemi. 40 év felé éri el az ember teljes érettségét.

Gaston Rageot: *Les savants et la philosophie* Paris, Alcan, 1908.

A filozófiák ideiglenes kísérletek a mindenkori tudás összefoglalására és egységesítésére, s minthogy a tudás egyre halad, nagyon kevés marad meg belőlük. Szerző a filozófia négy irányát tanulmányozza: *Az új tudományok metafizikáját* (Spencer); *A geometer neo-kriticizmusát* (Poincaré); *A pszichofiziológia eredményeit* (Ribot-tól Janet-ig) és *A pszichológia metafizikáját* (Bergson).

Th. Ribot: *L'antipathic* (Revue Philosophique, Novembre, 1908.)

Az antipátia „az önfentartási ösztön gyöngült alakja, mely megelőzés útján hat”. Már a fizikai világban is érvényesül pl. egyes ételek iránti undor vagy a szexuális irtózat eseteiben. Komplikáltabb formáiban R. megkülönbözteti az embergyűlölettel és arra figyelmeztet, hogy az ellenszenv tulajdonképeni területeiről más terekre is kisugárzik.

„A rokonszenv érző és értelmi életünk kitágulása, de nem a szoros értelemben vett egyéni énünknek. Sőt ép az első lépés feloldása irányában. A rokonszenvben van valami analógia a szuggesztióval és a megszállással, vagyis az egyéniség csökkenésével: egyik részét elhagyjuk, hogy más valaki nyomuljon be.

Az egyetemes rokonszenv metafizikai jó példák erre. Ok a megszűnéshez, a lemondáshoz vezetnek és ideálul az egyéniség megsemmisítését ajánlják . . . Az ellenszenv ép az ellentétes tendencia és az egyéniség elve. Bezárja a kapukat.”

Úgy az egyének, mint a társadalmi csoportok érvényesülésének ekként fontos tényezője az ellenszenv. A nemzeti asszimilálás is ott kezdődik, mikor a rokonszenv az ellenszenvet visszaszorítván, az egyik csoport egyénisége megszűnik.

Challaye: *Le syndicalisme révolutionnaire et le syndicalisme réformiste.* Paris, 1909. Alcan.

Ama pompás fejtegetések után, amelyek Hubert Lagardelle tollából, a Sombart-féle *Archiv* tavalyi évfolyamában megjelentek e kérdéstről, újat nem igen fogunk találni e füzetben, sőt felületesebb és kritikai részében laposnak fogjuk találni azt. De igen világosan ismerteti a két irány gondolatvilágát és előnye a rövideg is. A szindikalizmus szervezetét és történetét néhány szóban ismerteti. A szindikalizmusban közös, hogy a munkásszervezetek közül a legnagyobb fontosságot az egy érdek alapján álló szakszervezetnek tulajdonítják, míg a politikai pártok, csak analógnézeten alapulva, szerintük, nem bírnak oly realitással. A politikai párttal szemben nyílt harcot folytat a forradalmi szindikalizmus, a reformista ellenben a semlegesség álláspontján van. A legnagyobb jelentőséget az *action directe*-nek tulajdonítja, de míg a forradalmi a törvényhozástól nem vár semmit sem, egyetlen követelménye az állammal szemben az osztályliberalizmus; a neutrális belátja a törvényhozás nagy jelentőségét, arra befolyást kíván gyakorolni, a munkástörvények által legalább általánosítani az egész proletariátusra kiterjeszteni kívánja az előnyöket, amelyeket az *action directe*-tel egy kis csoport kivív. A reformista szin-

dikalizmus nem ellensége az osztályközi intézményeknek, melyek a harc helyett a megegyezést lennének hivatva létrehozni (*arbitrage, commissions mixtes*), s nem úz oly kultuszt a sztrájkból, melyet kétélű fegyvernek tart. Egyebekben a különbség taktikai. A forradalmi szindikalizmus „az akció elmélete”, sokkal színesebb, eredetibb. Forradalmi szocializmus és a kommunista-anarchizmus keveréke. Elveti a demokráciát, mely az osztály ellentéteket palástolja, az osztályöntudatot elhomályosítja. Dicsőíti a sztrájkot, mely az osztályszolidaritást kifejleszti, még ha eredménytelen is. A sztrájk, a munkások erőszakoskodásai kényszerítik az államot színvállásra, hogy katonaságát a vagyonos parazita-osztály érdekében használja fel. Antimilitarizmus, antipatriotizmus lényeges részei. Hirdeti, hogy az államharcok korát az osztályharc váltotta fel. Az igazságos társadalmat egy általános, kisajátító sztrájk fogja megteremteni (általános sztrájk mithosza). (S. K.)

Adolf Grabovszky: *Recht und Staat. Ein Versuch zur allgemeinen Rechts- und Staatslehre.* Berlin und Leipzig, Walter Rothschild, 1908.

A jog és igazságosság problémája nem az ethika vagy a metafizika, hanem csak a jog mezején oldható meg. Ehhez képest jogi analízisek útján vizsgálja meg az alanyi és tárgyi jog, az állami érvényesség, a szokásjog, a jogi közvélemény problémáit.

Ernst Bernheim: *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie.* Mit Nachweis der wichtigsten Quellen und Hilfsmittel zum Studium der Geschichte. Fünfte und sechste, neubearbeitete und vermehrte Auflage.

Leipzig, 1908. Duncker & Humblot.

A 842 oldalas munka tartalma: 1. A történelemtudomány fogalma és lényege. 2. Methodológia. 3. Forrástan (Heuristik). 4. Kritika. 5. Álláspont. 6. Kifejtés. Az individualista és a materialista, az idealista és a pozitív történetírás harca ma is tart. Karl Lamprecht fellépése csak újra lángra lobbanította az ellentéteket. Szerző emez extrém irányokat egyoldalúságoknak tartja s a történelmi tudomány alaphívását abban látja, hogy az egyes tényeket az egészszel és az általános fejlődéssel hozza összeköttetésbe, magába véve fel, kellő kritikai megrostálás után az újabb irány, különösen pedig a szociálpszichológia eredményeit. Ezen felfogás alapján a részletekig is kidolgozza a történelemtudomány módszerét.

Társadalomtudományi Társaság.

A Társadalomtudományi Társaság f. év január hó 23-án, szombaton, Szabó Ervin elnöklete alatt felolvasó ülést tartott, melynek tárgya Ráczy Gyula előadása volt: *A magyar osztályképződés gazdasági alapjai és demokráciánk fejlődési lehetőségeiről*. Az előadást, melyet a közönség élénk tetszéssel fogadott, aznap és január 25-én vita követte, melyben Dániel Arnold, Rónai Zoltán, Váradi Adolf, Jászi Oszkár, Varga Jenő, Kunfi Zsigmond és Ráczy Gyula vettek részt.

Úgy az előadást, mint a vitát szemlénk következő számaiban közöljük.

A Társadalomtudományi Társaság január hó 30-i ülésén Pikler Gyula elnöklete alatt, Prof. Robert Michels (Turin) tartott előadást: *Psychologie der bürgerlichen Klasse in den verschiedenen Ländern Europas* címen. Az előadást, melyet a nagy számban megjelent közönség meleg tetszéssel jutalmazott szemlénk következő számában egész terjedelemben fogjuk közölni.

A Társadalomtudományok Szabad Iskolája.

A munkástanfolyamok VI. és a felsőbb tanfolyamok V. sorozata f. évi január hó 29-én nyílt meg a következő programmal:

Balázs Béla: *A művészei, mint élet*. — Ugyanaz: *Költői olvasmányok (szeminárium)*. — Dr. Braun Róbert: *Henry George és a földkérdés*. — Bresztovszky Ernő: *A művészeti irányok változása*. — Dr. Dalmady Zoltán: *A szérumgyógyítás elmélete*. — Dániel Arnold: *A történelmi materializmus módszertanához*. — Dr. Frank Miksa: *Jog és igazságszolgáltatás*. — Dr. Fülöp Zsigmond: *Van-e állati lélek?* — Dr. Harkányi Ede: *A nő társadalmi szerepe*. — Dr. Hertzka Tivadar: *A munka szabad szervezete*. — Ignotus: *Irodalom és politika*. — Dr. Jánosi Imre: *Fizikai alapgazdaságok*. — Dr. Jászi Oszkár: *Szociológiai olvasmányok (szeminárium)*. — Káplány Géza: *A világbéke problémája*. — Dr. Krejcsi Rezső: *A vámpolitikáról*. — Dr. Kunfi Zsigmond: *Petőfi*. — Lakatos László: *Guglielmo Ferrero és iskolája*. — Dr. Lukács György: *Shakespeare műve*. — Prof. Robert Michels: *Geschichte des Sozialismus in Italien im Rahmen der wirtschaftlichen Entwicklung des Landes dargestellt*. — Pásztor Mihály: *A magyar uzsoratóke*. — Dr. Rónai Zoltán: *A tudományos szocializmus egynemű problémája*. — Dr. Somogyi Mihály: *A vegytan az alkímiától a rádiumig*. — Ugyanaz: *A műszaki kémia eredményei és a táplálkozási kémia*. — Schöpflin Aladár: *A régi és új író*. — Dr. Szabó Ervin: *A kommunista kiáltvány olvasása és magyarázása (szeminárium)*. — Dr. Szende Pál: *Magyarország története 1867 óta*. — Dr. Székely Aladár: *Jogpolitikai előadások*. — Tarczai Lajos: *A magyar parlament története*. — Dr. Varró István: *Néprajzi séták a múzeumban (szeminárium)*. — Vágó József: *A szociálpolitika legújabb irányai*. — Dr. Wildner Ödön: *Az orosz szépirodalom Tolsztoj óta*. — A megnyitó előadást Prof. Robert Michels (Turin) tartotta.

A Huszadik Századnak a következő új könyveket küldték be *

- Dr. Somogyi Manó: *A társadalmogazdasági törvények.* Budapest, Kilián, 1909.
- Fr. Kemény: *Literatur über Sexualpädagogik.* Sonderabdruck aus Zeitschrift für Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten. Leipzig, 1908.
- *Das internationale Unterrichtswesen und die internationale Berechtigung.* hevpzlg, Quelle & Mayer, 1908.
- *L'enseignement international et ses conséquences juridiques internationales.* Tiré a part de la Revue de l'Internacionalisme. 1907.
- Dr. M. Rumpf: *Gesetz und Richter.* Versuch einer Methodik der Rechtsanwendung. Berlin, Otto Liebmann, 1906.
- G. G. Wells: *Kósza lelkek.* Fordította Farkas Klára.
- B. Shaw: *Caesar és Cleopatra.* Fordította Mikes Lajos.
- Lőrinczy György: *Bolyky Abris válopöre és egyéb elbeszélések.*
- Ambrus Zoltán: *Amor és a Halálfej.*
- Bacsányi János: *Válogatott költeményei.*
- Rudyard Kipling: *Újabb Dsungel történetek.* Fordította: Békési Gyula.
- Falkay: *Egy tengerésztizt naplójából.*
- Garai Benő: *A telepítés kérdéséhez.* Budapest, Singer és Wolfner, 1908.
- Koller István: *A hétoztályú * polgári iskola.*
- *A polgári iskola és tanrainak helyzete és a reform.*
- Beszterce
1908
- Világosság. Mesejáték 3 felvonásban. Debrecen, 1908.
- Szávay Gyula és Géczy István:
- Julius Pikler: *Über Theodor Lipp's Versuch einer Theorie des Willens.* Eine kritische Untersuchung, zugleich ein Beitrag zur einer dynamischen Psychologie.
- *Zwei Vorträge über dynamische Psychologie.*
- Felix Somló: *Zur Gründung einer beschreibenden Soziologie.* Berlin und Leipzig. Dr. Walther Rothschild. 1908.
- Kant** *prolegoménái minden leendő metafizikához, mely tudományként fog szerepelhetni.* Fordította és bevezetéssel ellátta Alexander Bernát. Második javított és bővített kiadás. Budapest, Franklin. 1901.
- Oláh Gábor: *Keletiek Nyugaton. A meztelen asszony.* Második kiadás. Debrecen, Hegedűs és Sándor. 1908.
- Ferenczi Imre: *A magyarországi kisipar és a budapesti otthoni munka.* Budapest, Pesti könyvnyomda r. t. 1908.
- Thallóczy Lajos: *Bosnyák és szerb élet és nemzedékrajzi tanulmányok.* Budapest, Franklin, 1901.
- W. E. Walling: *Russia's Message.* New-York, Drubleday, Page & Co. 1908.
- Plusieurs: *De la méthode dans les sciences,* Paris, Alcan, 1908.
- C. H. de Méray: *Neue biologische Grundlagen der Sociologie.* Sonder-

* Eme munkák közül azokra, melyek szemlénket közelebbről érdeklík, még visszatérünk.

- druck aus der Politisch, anthropologischen Revue.
- A magyar általános polgári törvénykönyv tervezetének főkérdéseire vonatkozó bizottsági tárgyalások. I. Személyjog. Családjog. Budapest, Grill Károly, 1908.
- E. A. Ross: *Social Psychology*. An outline and source book. New-York, The Macmillan Company, 1908.
- Szirtes Artúr: *Világharmónia*. Bevezetés a jövő állam jogának bölcselétébe. Budapest, Pallas, 1908.
- Elisabeth Gnauck-Kühne: *Die deutsche Frau und die Jahrhundertwende*. Zweite Auflage. Berlin, Otto Liebmann, 1907.
- Erdős Tivadar: *Új és brilliáns zenei hatások a zongorajátékban*. Besztercebánya, Havelka József bizománya, 1908.
- Joó Gyula: *A magyar törvény fogalma és jogi természeté*. Jogtörténeti és összehasonlító alapon. Első részlet. Kecskemét, 1908.
- Stein Aurél: *Homokba temett városok*. Átdolgozta Halász Gyula. Budapest, Lampel R. könyvkereskedése, 1908.
- Magyar kir. közp. statisztikai hivatal: *A magyar szent korona országainak 1907. évi külkereskedelmi forgalma*. Budapest, Athenaeum, 1908.
- Pikler J. Gyula: *Orvosi emlékeimből*. Budapest, Singer és Wolfner, 1909.
- Weszely Ödön: *A modern pedagógia útjain*. Budapest, Franklin, 1909.
- Ajtay József: *A választási reform*. Budapest, Kilián, 1908.
- Gindele György: *Az ezeregyedik terv sikere*. Szatmár-Németi, 1908.
- Rózsa Miklós: *Kecskeméthy Aurél naplója*. Budapest, Franklin, 1909.
- Vér Mátyás: *Pastellek*. Budapest, Grill, 1909.
- Engel Zsigmond: *A gyermekvédelem bölcselete*. Budapest, 1908. Szerző kiadása.
- Walther Waldschmidt: *Kaufmännische Buchführung in staatlichen und städtischen Betrieben*. Berlin, Otto Liebmann, 1908.
- Ferdinand Baumgarten *Kartelle und und Trust*.
- Arthur Meszlény: *Ihre Stellung im Wirtschafts- und Rechtssystem der wichtigsten Kulturstaaten*. Berlin, Otto Liebmann, 1908.
- Szeberényi Lajos Zs.: *A parasztkérdés külföldön és hazánkban*. Szociális tanulmány. Békéscsaba, Tevan Adolf, 1908.
- Forbáth Tivadar: *Adatok a magyar szegényügy rendezéséhez*. Budapest, 1908. Az orsz. szegényügyi egyesület kiadványa.
- Platón válogatott művei. *Phaidros, Symposion, Charmides, Ion*. Görög-ből fordította, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta Szabó András, Székelyudvarhely, 1908.
- Kóbor Tamás: *Munka*. Elbeszélések. Budapest, Franklin, 1908.
- Szávay Gyula: *Az ezüst pohár és más újabb versek*. Debrecen, 1908.
- Gyagyovszky Emil: *Hadüzenet*. Kötetmények. Budapest, Világosság, 1909.
- Arnold von Gennep: *Religions, Moeurs et Legendes*. Essais d'ethnographie et de linguistique. Deuxième Edition. Paris, Société du Mercure de France, 1908.